

Yazım Amaçları, Muhtevaları ve İşlevleri Açısından Ulûmü'l-Kur'ân Eserleri ve Tefsir Mukaddimeleri

Muhammed İsa Yüksek

0000-0001-9521-7007

miyukseki@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
ror.org/03a5qrr21

Öz

Amaç: Bu makalede, ulûmü'l-Kur'ân kaynakları ile tefsir mukaddimelerinin yazım amaçları, muhtevaları ve işlevleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada hicri ikinci asırdan itibaren kaleme alınan müstakil ve tematik Kur'an ilimleri kaynakları ile ulûmü'l-Kur'ân'ı sistematik bir alan olarak tanımlayan eserler arasında net bir ayırım yapılmış; tefsir mukaddimeleri, sistematik ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarının karşısına konumlandırılmıştır. Ayrıca makalede, ulûmü'l-Kur'ân'ın epistemolojik bir alan olarak tanımlanmasının ilimler geleneği açısından tabii olduğu vurgulanmış, tefsir mukaddimelerinin ise İslâmî ilimler geleneği ölçüğünde metodolojik ilkelere dayandığı tespit edilmiştir. Çalışmayla, erken dönemden itibaren telif edilen ulûmü'l-Kur'ân eserleri ile çeşitli tefsir mukaddimeleri konu edilmiş; bu metinlerdeki içeriklerin, kavramsal çerçevenin ve sistematik yapıların karşılaştırmalı biçimde analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu kıyaslama salt bir literatür-muhteva karşılaştırmasından ibaret değildir. Nitekim bu makalede, tefsir mukaddimelerinde gözlemlenen muhteva değişimi, ulûmü'l-Kur'ân'ın müdevven bir ilim olarak oluşum süreci ve tedvin dinamikleriyle ilişkilendirilmiştir.

Yöntem: Araştırmada içerik, söylem ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılmıştır. İncelemeye dâhil edilen eserler, hem tedvin iddiaları hem de tefsir ilmiyle ilişkileri bakımından değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Zerkeşî (öl. 794/1392), Bulkînî (öl. 824/1421) ve Süyûtî (öl. 911/1505) gibi isimlerin eserleri ile Taberî, Râgıb el-İsfahânî, Kurtubî, İbn Cüzey, Ebû Hayyân ve diğer bazı müfessirlerin mukaddimeleri örneklem olarak seçilmiştir.

Bulgular: Araştırmada, ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarının Kur'an'ın mahiyetini, lafzî özelliklerini, dil-üslup yapısını ve ihtiva ettiği ilimleri terminolojik düzeyde ele aldığı; buna karşılık tefsir mukaddimelerinin, müfessirin ilmî kimliğini ortaya koyan, tefsir ilminin mahiyetini, işlevini, genel ilkelerini tanımlayan ve tefsir ilmi ile diğer İslâmî ilimler arasında terminolojik-metodolojik bağlar kuran daha geniş ve esnek metinler olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç: Bu doğrultuda, tefsir mukaddimelerinde yer alan konuların, ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında ele alınan bahislerden içerik ve şekil bakımından ayrıştığı; bu ayrışmanın da ulûmü'l-Kur'ân'ın sistematik bir disiplin olarak teşekkül süreciyle doğrudan bağlantılı olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir; Kur'an; Ulûmü'l-Kur'ân; Mukaddime; Usul

Öne Çıkanlar

- Tefsir mukaddimelerinin, metodjik yönleriyle ulûmü'l-Kur’ân literatüründen ayrışması, ulûmü'l-Kur’ân ilminin sistematik yapısı ve tedvin amaçlarıyla ilişkilidir.
- Mukaddimeler, müfessirin diğer İslâmî ilimlerdeki mezhebî ve ilmî aidiyetleri doğrultusunda şekillenen düşünsel bir arka planı yansıtmaktadır.
- Ulûmü'l-Kur’ân eserleri, tefsir ilminin kavram sözlüğü, müfessirin ve tefsir okurlarının kılavuz metinleridir.
- Tefsir mukaddimleri, hem esere giriş niteliği taşıyan hem de tefsir ilmine dair teorik çerçeve sunan ilmî metinler olarak çift yönlü bir işleve sahiptir.
- Bu araştırmada ulûmü'l-Kur’ân kaynaklarında incelenmeyen konuların mukaddimelerde ele alınma gerekçeleri sorgulanmaktadır.

Atıf Bilgisi

Yüksek, Muhammed İsa. “Yazım Amaçları, Muhtevaları ve İşlevleri Açısından Ulûmü'l-Kur’ân Eserleri ve Tefsir Mukaddimleri”. *Eskiyeni* 61 (Mart 2026), 193-220.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801826>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	12 Ekim 2025
<i>Kabul Tarihi</i>	12 Mart 2026
<i>Yayın Tarihi</i>	31 Mart 2026
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	4 Nitelikli Eğitim
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

Works ‘Ulūm al-Qur’ān and Tafsīr Introductions in terms of their Composition, Contents, and Functions

Muhammed İsa Yürksek

0000-0001-9521-7007

miyukseki@istanbul.edu.tr

Istanbul University, Faculty of Theology, Department of Tafsīr, İstanbul, Türkiye
ror.org/03a5qrr21

Abstract

Purpose: The present article examines the relationship between the composition, contents, and functions of ‘ulūm al-Qur’ān sources and tafsīr introductions (muqaddimāt). The study draws a clear distinction between two categories of works on Qur’ānic sciences. The first category comprise independent Works, composed from the second century AH onward, and the thematic works that define ‘ulūm al-Qur’ān as a systematic field of knowledge. The second category comprises tafsīr introductions, which are positioned in contrast to the systematic ‘ulūm al-Qur’ān sources. The research emphasizes that defining ‘ulūm al-Qur’ān as an epistemological rather than methodological field is a natural consequence of the Islamic scholarly tradition, whereas tafsīr introductions are shown to be grounded in methodological principles that have been shaped by that tradition. The present study analyzes both early ‘ulūm al-Qur’ān works and a range of tafsīr introductions, with a view to comparing their conceptual frameworks, contents, and structural features. This comparison extends beyond not limited to a mere examination of literature or subject matter; rather, it relates the shifts observed in tafsīr introductions to the formation of ‘ulūm al-Qur’ān as a codified discipline and to the dynamics of its compilation.

Method: Methodologically, the study employs content, discourse, and comparative analysis. The corpus selected for analysis includes the works of al-Zarkashī, al-Bulqīnī, and al-Suyūṭī, as well as the introductions of major exegetes such as al-Ṭabarī, Rāghib al-Iṣfahānī, and al-Qurṭubī, among others.

Findings: The findings reveal that ‘ulūm al-Qur’ān sources primarily address the nature of the Qur’ān, its textual features, linguistic and stylistic structures, and the sciences it encompasses at a terminological level. Conversely, tafsīr introductions are characterized by their expansive nature and adaptability, delineating the identity of the exegete, elucidating the fundamental principles of tafsīr, and fostering methodological and terminological connections between tafsīr and other Islamic sciences.

Conclusion: Consequently, it has been determined that the subjects addressed in the introductions to Qur’anic commentaries vary in terms of content and form from the issues discussed in ‘ulūm al-Qur’ān sources. This discrepancy is attributed to the process through which ‘ulūm al-Qur’ān evolved into a systematic discipline.

Keywords

Tafsīr; Qur’ān; Qur’ānic Sciences; Introduction; Methodology

Highlights

- The distinction between tafsīr introductions and the ‘ulūm al-Qur’ān literature, in terms of methodology and structure, is directly linked to the systematic framework and codification purposes of ‘Ulūm al-Qur’ān.
- It is evident the introductions are indicative of an intellectual background that has been shaped by the exegete’s doctrinal and scholarly affiliations within other Islamic sciences.
- Books on ‘Ulūm al-Qur’ān function as the conceptual lexicon of Qur’ānic exegesis and as guiding texts for both exegetes and readers of tafsīr.
- Tafsīr introductions fulfil a dual function, operating both as prologues to the exegetical work itself and as scholarly texts that provide a theoretical framework for the discipline of tafsīr.
- The present study sets out to examine interrogates the underlying reasons why subjects not addressed in ‘ulūm al-Qur’ān sources are nevertheless examined in tafsīr.

Citation

Yüksek, Muhammed İsa. “Works ‘Ulūm al-Qur’ān and Tafsīr Introductions in terms of their Composition, Contents, and Functions”. *Eskiyeni* 61 (March 2026), 193-220.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801826>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 October 2025
<i>Date of acceptance</i>	12 March 2026
<i>Date of publication</i>	31 March 2026
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	4 Quality Education
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Kur'an'ın anlaşılmasını sağlayan ilimlerin nüzul döneminde ve ilk asırda, Peygamber Efendimizin kavî ve fiilî beyanı, müşâhedeye bağlı ortam bilgisi ve dilbilgisi olmak üzere üç temel kaynağa dayandığı söylenebilir.¹ Bu evre bilginin küllî ve şifâhî olarak edinildiği bir döneme tekabül eder. Tâbiîn neslinden sonra ilmin ediniminde ortaya çıkan eksiklikler ve çözümler, buna ek olarak İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte doğan yeni ihtiyaçlar, Kur'an'ın içerdiği bilgilerin daha özel alanlara yönelik, parçalı ve tafsilî bir biçimde ele alınmasını zorunlu hâle getirmiştir.² İlimlerin tedvin sürecini hazırlayan bu etkenler ilk asırda Kur'an'la ilgili kaydedilen (gerek naklî gerekse kitabî olarak) bilgilerin sistematik bir biçimde işlenmesini de beraberinde getirmiştir.

Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda Kur'an ilimleri ile ilgili müstakil eserler kaleme alınmış,³ ilerleyen süreçte bu konulardan bazılarını bir araya getiren tematik eserler de alana kazandırılmıştır. Tedvin dönemiyle⁴ birlikte yeni kimliğine kavuşan ulûmü'l-Kur'ân; kurgusu, üslubu, terminolojisi, ana konuları ve literatürü ile özgün bir form kazanmıştır. Ulûmü'l-Kur'ân kaynakları, bu özellikleri ile tefsir ilminin kavram sözlüğü, müfessirin ve tefsir okurlarının kılavuz metinleri haline gelmiştir.

Bazı tefsir eserlerinin giriş bölümlerinin ilk bakışta ulûmü'l-Kur'ân'ın yukarıda bahsettiğimiz özellikleri ve işlevi ile benzerlikler taşıdığı görülmektedir. İslâmî ilimlere dair kaleme alınan birçok klasik eserin girişinde gördüğümüz bu bölümlerde eserlerin yazım amacı, serüveni, alana katkısı, literatüre getirdiği yenilikler, yazım metodu gibi hususlarda bilgi sunulur. Ayrıca bu bölümlerde müelliflerin isimleri ve künyeleri, ilim yolculukları, hayat serüvenleri, hocaları ve sened zincirleri ile ilgili kayıtlar bulmak da mümkündür.

Tefsir mukaddimelerinde⁵ hamdele ve Resûl-i Ekrem'e (s.a.v.) salavattan sonra, genellikle Kur'an'ın Allah kelâmı oluşuna, ilâhî kitaplar içerisindeki müstesna konumuna, muarızlarını aciz bırakan dair bazı konuların yanı sıra diğer İslâmî ilimlere ait meseleler de ele alınmaktadır. Bu durum, tefsir mukaddimelerinin aynı zamanda “mukaddimetü'l-ilm” olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla tefsir mukaddimelerinin, hem esere giriş (mukaddimetü'l-kitâb) niteliği taşıyan hem de tefsir ilmine dair teorik çerçeve sunan ilmî metinler (mukaddimetü'l-ilm) olarak çift yönlü bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu mukaddimelerin ulûmü'l-Kur'ân literatürü ile benzerlik arz eden yönü, özellikle ikinci işleviyle, yani tefsir ilmine dair teorik ve sistematik bilgiler içermeleriyle ilişkilidir.

¹ Abdülvehhâb Gazlân, *el-Beyân fî mebâhis min 'ulûmi'l-Kur'ân* (Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1438/2017), 48.

² bk. Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Dervîş (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2023), 2/516.

³ Detaylı bilgi için bk. Mahmut Ayyıldız, *Kur'ân İlimleri Edebiyatı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2025), 21-33.

⁴ Bu alanın ne zaman ve hangi eserle tedvin edildiği tespitini ilerleyen paragraflara bırakıyoruz.

⁵ Tefsirlerin mukaddime bölümlerinin şekillenmesinde İbn Kuteybe'nin etkisi büyüktür. Ancak “mukaddime” başlığını ilk defa Cessâs'ın (öl. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân* isimli eserinde kullandığı tespit edilmiştir. Sonraki dönemlerde yazılan eserlerde “mukaddime”, “mukaddimetü'l-müellif”, “hutbetü'l-kitâb” gibi başlıklarımların eserin istinsahı veya neşri esnasında yahut müellifin öğrencileri tarafından yapılmış olması da muhtemeldir. Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 18.

Bu araştırmada ulümü'l-Kur'ân ile tefsir metodolojisi olguları arasındaki gerilim, sorunsalın tespitinde hareket noktası olarak belirlenmekte; ulümü'l-Kur'ân'ın metodolojik değil, epistemolojik bir alan olarak tanımlanmasının ilimler geleneği açısından hem tabii hem de zaruri olduğu öngörülmektedir.⁶ Araştırmada ulümü'l-Kur'ân eserleri ile tefsir mukaddimleri arasında gözlenen muhteva ve işlev farklılaşmasının nasıl ve hangi tarihsel, ilmî ve metodolojik süreçlerin sonucunda ortaya çıktığını açıklamak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, ulümü'l-Kur'ân kaynakları ile tefsir mukaddimleri arasında yapılacak kıyaslama salt bir literatür-muhteva karşılaştırmasından ibaret değildir. Makalede, her iki yazım türünün telif amaçları ve işlevleri sistematik yapıları ile ilişkilendirilecek; böylece tefsir mukaddimelerinde gözlemlenen muhteva değişimi, ulümü'l-Kur'ân'ın müdevven bir ilim olarak oluşum süreci ve tedvin dinamikleriyle irtibatlandırılacaktır. Bu bağlamda araştırmada; ulümü'l-Kur'ân hangi eserle müdevven bir alan olarak tanımlanmıştır? Ulümü'l-Kur'ân sistematik bir ilim olarak tanımlanmadan önce bu alanda yazılan eserlerin karakteristik özellikleri nelerdir? Ulümü'l-Kur'ân alanı, tedvin açısından diğer şer'î ilimlerle nasıl bir ilişki içerisindedir? Tefsir mukaddimelerinde hangi konular ele alınmaktadır? Tefsir mukaddimleri ile ulümü'l-Kur'ân eserlerinin muhtevalarındaki ayrışmanın sebepleri nelerdir? Bu iki yazım türünün muhtevalarındaki ayrışma tefsir ilminin mahiyeti ve dinamikleri açısından ne ifade etmektedir? soruları cevaplanmaya çalışılacaktır.

eşsiz nazmına ve her türlü bilgiyi içerisinde barındıran muhtevasına dair açıklamalara yer verilir. Bu bölümlerde özellikle Kur'an'ın nazmı, belağatı ve faziletleri tasvir edilirken, müfessirlerin Arap dili üzerindeki vukûfiyetleri ve edebî yetkinlikleri açık biçimde ortaya çıkar.⁷ Bu yönüyle mukaddimler, müfessirin ilmî ve edebî kimliğinin de sergilendiği metinler olarak dikkat çeker.

Tefsir mukaddimleri, müfessirlerin kendi tefsirlerine giriş mahiyetinde kaleme aldıkları bölümler olup bu yönüyle "mukaddimetü'l-kitâb" olarak değerlendirilebilecek metinlerdir. Ancak birçok tefsir mukaddimesinde, esere özgü giriş bilgilerinin ötesine geçilerek, tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili bilgiler verilmekte; bu çerçevede ulümü'l-Kur'ân'a

Klasik tefsir yazım geleneği içerisinde, hem ulümü'l-Kur'ân ilmine hem de tefsir mukaddimelerine dair zengin bir telif birikimi oluşmuştur. Bu eserlerin bir kısmıyla ilgili konumuzu dolaylı olarak ilgilendiren akademik çalışmalar da yapılmıştır.⁸ Bu araştırmada,

⁶ Burada yaptığımız ve makale boyunca ispatlanmaya çalışılacak olan tanımlama, ulümü'l-Kur'ân'ın tefsir ilmine yöntem (metodoloji) sunmak için telif edilmiş bir alan olmadığını, tefsir ilmiyle ilgili kavramsal çerçeveyi ve bilgi müktesabatını (epistemoloji) içerdiğini ifade etmektedir. Araştırmada ulümü'l-Kur'ân eserleri ve tefsir mukaddimleri bağlamında yapılan epistemoloji-metodoloji karşılaştırması, incelenen alanların/eserlerin tedvin amacıyla ve işleviyle ilgili tespitlere dayanmaktadır. Böylece makalede bu alanlardan hangisinin yöntem vaz'ını (metodoloji) hangisinin ise bilgi aktarımını (epistemoloji) önecelediği belirlenmeye çalışılmaktadır.

⁷ İbrahim Hilmi Karşlı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 229.

⁸ Ulümü'l-Kur'ân ve tefsir usulü alanlarında gerçekleştirilen akademik çalışmalar, kayda değer bir yoğunluğa ulaşmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı Ulümü'l-Kur'ân'ı bir müellif veya eser özelinde ele almakta; yahut belirli bir dönemle sınırlandırarak incelemektedir ve bu yönüyle araştırmamızdan ayrılmaktadır. Ulümü'l-Kur'ân ve tefsir usulüyle ilgili yapılan bazı çalışmaların burada anılması araştırmamızın konusu açısından önem arz etmektedir. Bunlardan birisi, İbrahim Görener'in "Tefsir Usulü ve Kur'an İlimlerinin

söz konusu literatürü müstakil kaynaklar döneminden başlamak suretiyle içerik ve söylem analizine tabi tutarak Kur'an ilimlerinin ve tefsirin konusal gelişimini ortaya koymak amaçlanmamaktadır. Böyle bir analiz, geniş kapsamlı telif çalışmalarını gerektirmektedir. Bu yüzden makalede araştırmamızın amacı ile örtüşen, hipoteziyle ilgili tespitler yapmamıza imkân tanıyan örnekler seçilmiştir. Makalenin birinci bölümünde incelenen kaynaklar, a) ulûmü'l-Kur'ân'ı tedvin (sistemik alan tanımlaması) iddiası taşıyan eserler b) sistemik özellikleri ve içerikleri açısından ilk müdevven ulûmü'l-Kur'ân kitaplarına kaynak teşkil eden eserler olmak üzere iki kategoriyi teşkil etmektedir. Analiz edilen tefsir mukaddimelerinin ise farklı yazım türlerine (rivayet-dirayet-ahkâm) ait olmasına veya çeşitli içeriksel ve biçimsel özellikler taşımasına özen gösterilmiştir. Dolayısıyla araştırmada mukaddimeler bağlamında amaçlı örnekleme (purposive sampling) yöntemi tercih edilmiştir. Böylece bütün literatürü değil, araştırma problemine ışık tutacak tipik, kurucu, öncü veya ayrıştırıcı metinleri içeren bir korpus oluşturulmuştur.⁹ Makaleye dâhil

Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi” [Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü (2009), 227-140] adlı başlıklı çalışmasıdır. Bu çalışma, Ulûmü'l-Kur'ân'ın işleviyle ilgili bilgiler içermesi açısından önem arz etmektedir. Çalışmasında ulûmü'l-Kur'ân'ın metodolojik bir alan olmadığını belirten Görener'in mukaddimeleri sadece müfessirin eserini yazım sebeplerini ve usulünü belirttiği bölümler olarak tanımlaması araştırmamızın iddiası ile örtüşmemektedir. Konumuzla ilgili bir diğer çalışma ise Cengiz İder ve Hayati Aydın'ın, “Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Kur'ân İlimleri ve Tefsir Metodolojisi Açısından Mukayesesi (Tabersî, Âlûsî ve Sıddîk Hân Örneği)” [*Van İlahiyat Dergisi* 9/15 (2021), 194-214] başlıklı makalesidir. Bu makalede örnek olarak seçilen iki müfessirin, mukaddimelerinde ulûmü'l-Kur'ân'a yüzeysel olarak değindikleri; bu bölümlerde yer alan Kur'an ilimlerine ve tefsir metodolojisine dair bilgilerin müelliflerin kendi mezhepleri açısından önem arz eden konulardan ibaret olduğu sonucuna varılmıştır. Mukaddimeler üzerinde yapılan çalışmalardan bir kısmında tefsir yazım türü dikkate alınarak, bazılarında ise konular dikkate alınarak sınırlandırmalar yapılmıştır. Yakup Bıyıkoglu'nun, “Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri (Hüseyn el-Begavî, Muhammed İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr Örneği)” [*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2019), 49-57] başlıklı makalesi bunlardan birincisidir, Kerim Buladı'nın (“Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 113-139.) başlıklı makalesi ise ikincisine örnek verilebilir. Ali Bulut'un “Kur'ân'ın İcâzı ve Dilbilimsel Tefsiri Bağlamında Endülüs Geleneğine Mensup Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Mukayeseli Bir Tahlili” [*Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 19 (2013), 7-23.] başlıklı makalesinde ise sadece Endülüslü müfessirlerin tefsirinde belirli bir konu araştırılmaktadır. Bizim araştırmamız, mukaddimelerin genel özelliklerine odaklandığından bu çalışmalardan ayrılmaktadır. Ali Bulut'un (*Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009) başlıklı doktora tezi sadece erken dönemde telif edilen tefsir mukaddimelerini incelemektedir. Bu yönüyle araştırmamızdan farklılık arz eden tezin alana katkı sunan önemli bir çalışma olduğu belirtilmelidir. Bunların dışında belirli bir müellifin/eserin mukaddimesini genel olarak veya spesifik bir konu çerçevesinde inceleyen birçok akademik tez ve makale bulunmaktadır. Öte yandan, İbrahim Hilmi Karşlı'nın “Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme” [*Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 222-257] başlıklı makalesi mukaddimeleri kendi içerisinde temel özellikleri açısından değerlendiren bir çalışmadır. Karşlı makalesinde tefsir mukaddimelerini hacimleri, muhtevaları ve üslupları gibi genel özellikleri itibarıyla ele almış; bu mukaddimelerin yazıldıkları dönem ve sosyo-kültürel ortam ile ilgili bilgiler ihtiva ettiğini ve tefsir usulünün kronolojik gelişimini takip açısından bir imkân oluşturduklarını beyan etmiştir. Bizim araştırmamız, mukaddime-ulûmü'l-Kur'ân karşılaştırmasını metodolojik ilkeler çerçevesinde yapması hasebiyle bu çalışmadan da ayrılmaktadır.

⁹ Bu seçimde mukaddimenin ait olduğu eserin yazım türü, telif zamanı, mukaddimenin etki gücü, yapısal özellikleri, hacmi, ele aldığı konular, kurgusu ve problematiği ölçüt olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Râgıb el-İsfahânî'nin mukaddimesi dil felsefesine odaklanan iddiası, kurucu bir metin olarak etki gücü ve diğer birçok mukaddimededen ayrılan problematiğiyle, Kurtûbî'nin mukaddimesi bir ahkâm tefsirine eklenmesi, Endülüs geleneğini ve ulûmü'l-Kur'ân perspektifini yansıtan bakış açısıyla, İbn Cüzey'in mukaddimesi

edilmeyen mukaddimelerin yapılan tespitlerle uyuşmayan içeriklere sahip olması araştırma açısından problem teşkil etmeyecektir. Zira bu çalışmada ulaşılan bulgular, mukaddimelerin standart formları ile değil, söz konusu muhtevaya el verir yapılarıyla ilgilidir.¹⁰ Başka bir ifadeyle, bu çalışmada mukaddimelerle ilgili yapılan analizler, her mukaddimede olması gereken özellikleri değil, ulümü'l-Kur'ân kapsamında ele alınmayan konuların mukaddimelerde işlenebilme gerekçelerini ve mukaddimelerin sistematik yapısını (bir yazım türü olarak) ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aksi takdirde, literatürde yalnızca hamdele-salveleden ibaret mukaddimelerle karşılaşılması mümkündür.

İşaret edildiği üzere, makalenin birinci başlığı altında ulümü'l-Kur'ân'ın tedvini (sistematik alan tanımlaması) açısından belirleyici olan kaynaklar analiz edilmiş, böylece söz konusu literatür alanın karakteristik özellikleri ve işlevi ile eşleştirilmiştir. İkinci başlık altında tefsir mukaddimelerinin muhtevaları tematik sınıflandırma yöntemi ile aktarılmıştır. Gerek birinci başlıkta gerekse ikinci başlıkta yapılan muhteva tasvirleri, salt bir aktarımdan ibaret değildir. Nitekim çalışmada ulümü'l-Kur'ân'ın tedvini mesâilin bir araya getirilmesi ve kurgusuyla açıklandığından, ulümü'l-Kur'ân literatürü ile tefsir mukaddimleri arasındaki ayrım bu iki literatürün muhtevası ile yakından ilişkilidir. Dolayısıyla üçüncü başlıkta yapılacak tespitler, bu muhteva analizleri üzerine bina edilecektir. Araştırmanın yöntemi, metinlerin yalnızca tasvir edilmesine değil, aynı zamanda bu tasvirlerin arkasındaki epistemik mantığın, sınıflandırma pratiklerinin ve kavramsal tercihlerinin açığa çıkarılmasına yönelmiştir. Bu yönüyle makale, klasik literatürün kendi iç tutarlılığı ile tarihsel dönüşüm dinamiklerini birlikte ele alan eleştirel bir okuma çerçevesi geliştirmekte; muhteva analizini, söylem incelemesini ve karşılaştırmalı yöntemi birbirini tamamlayan katmanlar olarak konumlandırmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde içerik, söylem ve süreç analizi; ikinci bölümünde içerik analizi; üçüncü bölümünde ise içerik, söylem ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılacaktır. Birinci bölümde incelenecek eserler kronolojik gelişim seyrine göre sınıflandırılmış; erken dönemde kaleme alınan müstakil eserler, tematik derlemeler, tedvin eserleri ve modern çalışmalar ayrı gruplar hâlinde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede tarihsel gelişim, tedvin söylemi, yapısal özellikler, telif amaçları, literatür içi etkileşim, kanonikleşme unsurları temel temalar olarak kodlanmıştır. İkinci başlıkta yapılacak eser analizlerinde, yapısal özellikler, muhteva, telif amacı, teorik arka plan temel kodlardır. Üçüncü başlıkta yapılacak karşılaştırmalar iki ana ölçek üzerine kurulmuştur. Bunlardan birincisi metodolojik, ikincisi ise işlevsel ölçektir. Eserler birinci ölçek bağlamında

sistematik yapısı, bölümleri ve içeriğiyle (kavaid-sözlük), Ebû Hayyân'ın mukaddimesi tefsir ilminin mahiyeti ve sistematik yapısıyla ilgili çok temel tespitler içermesi hasebiyle, Ebüssenâ el-İsfehânî'nin mukaddimesi takipçisi olduğu gelenek, kelim konularını tefsir mukaddimesinde ana başlık statüsüne yükseltmesi, kelam ve fıkıh usulünün konularını tefsirde problematik haline getirmesi yönünden, Âlûsî-Kâsımî-ibn Âşur'un mukaddimleri ise içerikleri, yazıldıkları döneminin yaklaşım ve ihtiyaçlarının mukaddimeye yansıma biçimleri vs. açılarından temsil potansiyeline sahip metinler olarak değerlendirilmiştir.

¹⁰ Burada, mukaddimelerin müdevven bir ilmin literatürü değil, bir yazım türü olarak tanımlandığına dikkat edilmelidir.

problematikleri, yöntem ve yaklaşım tarzları, tedvin iddiaları, yorum metodolojisine etkisi; ikinci ölçek bağlamında ise telif amaçları, hangi ihtiyacı karşıladıkları, hedef kitleleri, işlevleri açısından karşılaştırılmaktadır.

1. Ulûmü'l-Kur'ân Literatürünün Yazım Dinamikleri, Karakteristik Özellikleri, Muhtevaları ve Tarihsel Serencamı

Hicri ikinci asırdan itibaren Kur'an ilimlerine dair müstakil eserler kaleme alınmaya başlanmış, bu eserlerde sahabeden gelen ve tefsir ilmi açısından önem arz eden rivayetler kayda geçirilmiştir. Katâde b. Diâme'nin (öl.117/735) *en-Nâsih ve'l-mensûh*'u, Abdullah b. Âmir el-Yahsubî'nin (öl. 118/736) *Kitâbü'l-Maqtû' ve'l-mevşûl*'u, Mukâtil b. Süleymân'ın (öl. 150/767) *Müteşâbihü'l-Kur'ân* ve *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*'i, Nâfi' b. Abdirrahmân'ın (öl. 169/785) *Kitâbü'l-vaqf*'ı, Kutrub'un (öl. 210/825 civarı) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*'ı, Ali b. el-Medîni'nin (öl. 234/848-49) *Esbâbu'n-nüzûl*'ü bunlardan sadece bazılarıdır. Bu eserlerde, genellikle konuların teorik boyutları özet bir biçimde ele alınmakta; ardından ilgili âyetler, Mushaf tertibine uygun olarak incelenmektedir.

Erken dönem ulûmü'l-Kur'ân kaynakları ile ilk telif edilen tefsir eserlerinin bazı yapısal özellikleri itibarıyla birbirlerine benzediği görülmektedir. Garîbü'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân başlıklarıyla yazılan ve tefsir literatürünün ilk örneklerini teşkil eden tefsirlerde Kur'an âyetleri belirli konular-üslup özellikleri bağlamında Mushaf tertibine uygun biçimde ele alınmaktadır. Bu eserlerde Kur'an'ın bir veya birkaç konu ekseninde incelenmesi ve yalnızca ilgili konuya örnek teşkil eden âyetlerin açıklanması, müstakil Kur'an ilimleri kaynaklarının ayırt edici nitelikleri arasında yer almaktadır.

Ulûmü'l-Kur'ân'ın tedvini, bu alana ait mesâilin (araştırma konularının), belirli bir mevzu (cihetü'l-vahde) çerçevesinde sistematik bir kurguyla derlenerek, ilmî bir disiplin olarak inşa edilmesi anlamına gelmektedir. Bu alan tanımlamasının ne zaman gerçekleştiği ile ilgili farklı değerlendirmelerin olması olağan karşılanabilir. Zira tedvin öncesi dönemde (şimdilik göreceli olarak) telif edilen eserler, gruplandırmaya müsait bir biçimde farklı özellikler taşımaktadır. Bu eserlerden bir kısmı yalnızca bir konuya hasredilmişken iki veya çok daha fazla konunun bir araya getirildiği tematik telifler de bulunmaktadır. Üstelik bu tematik teliflerden bazılarının başlıklarında ulûmü'l-Kur'ân ifadesi de yer almaktadır. Erken dönemde kaleme alınıp ulûmü'l-Kur'ân konularına göre tasnif edilmiş tefsir eserleri de göz önünde bulundurulduğunda, ilk müdevven ulûmü'l-Kur'ân kaynağının hangi eser olduğunu belirlemek güçtür. Bununla birlikte, hangi görüş esas alınıralsa alınsın, ulûmü'l-Kur'ân'ın sistematik bir disiplin olarak tedvininin oldukça geç bir döneme tekabül ettiği görülmektedir. Bu yönüyle ulûmü'l-Kur'ân, İslâmî ilimler arasında özgün bir konuma sahiptir ve diğer klasik ilim dallarından ayrılmaktadır.

Ulûmü'l-Kur'ân'ın ilk defa Bedreddin ez-Zerkeşî (öl. 794/1392) tarafından tedvin edildiğine dair baskın bir kanaatin olduğu söylenebilir. Engin literatür bilgisiyle gelenekte muteber bir yer edinen Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) de aynı kanaati taşıması bu

tespiti pekiştirmektedir.¹¹ Nitekim, erken dönemde telif edilmiş Kur'an ilimlerine dair müstakil kaynakların, sistematik yapı arz eden ulûmü'l-Kur'ân literatürü kapsamında değerlendirilemeyeceği açıkça görülmektedir. Birden fazla Kur'an ilmini içeren eserlerin tedvin süreci açısından literatürde nereye konumlandırılacağı ise, hususen üzerinde durulması gereken bir meseledir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Alemüddîn es-Sehâvî'nin (öl. 643/1245) *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'* sı ve Ebû Şâme'nin (öl. 665/1267) *el-Mürşidü'l-vecîz*'i, Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ından önce telif edilen tematik Kur'an ilimleri eserlerinin en öne çıkanlarıdır. İbnü'l-Cevzî, ulûmü'l-hadisle ilgili kaleme aldığı *et-Telkîh fi ğarîbi 'ulûmi'l-hadîs* isimli eserinden sonra Kur'an'ın harikulade hususiyetleri ile ilgili bir eser telif etmenin daha öncelikli olduğu kanaatine ulaşmış, böylece *Fünûnü'l-efnân*'ı yazmıştır.¹² İbnü'l-Cevzî'nin, eserinin hamdele faslında ortaya koyduğu tasavvura göre; metni, lafzı ve nazmıyla mucizevi bir yapıya sahip olan Kur'an, akılları hayrete sevk edecek pek çok ilmi bünyesinde barındıran ilâhî bir kitaptır. Bu kitabın içerisinde helal ve haramı açıklayan ifadeler, va'd ve va'id, imtihan için hükmü kaldırılmış (mensûh) âyetler ve nâsîh, akli harekete geçiren mücmel hitaplar, idraki mümkün olan mufassal beyanlar, sarîh ifadeler ile tenbihler, kendisine teslimin vacip olduğu müteşâbihler, ahkâm âyetleri, emir-nehîy, haber-istihbâr gibi birçok kategori bulunmaktadır.¹³ İbnü'l-Cevzî bu eserinde -sırasıyla- fezâilü'l-Kur'ân, halku'l-Kur'ân, el-ahrufü's-seba', cem'u'l-Mushaf, addü'l-ây ve's-süver ve'l-hurûf, el-Mekkî ve'l-Medenî, ğarîbü'l-Kur'ân (Kur'an'da bulunan yabancı kelimeler, Kureyş lehçesi dışındaki kelimeler), vakıf ve ibtidâ, mahzuf yâlar, lafzî müteşâbihler, Hz. Peygamberimizin ümmetinin daha önceki Peygamberlerle ortaklaşa sahip olduğu vasıflar, konularını incelemiştir.

Sehâvî'nin *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'* adlı eseri, bu alandaki klasik başvuru kaynaklarından birisidir ve ulûmü'l-Kur'ân literatürü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ulûmü'l-Kur'ân'ın ne zaman tedvin edildiği tespit edilirken bu esere de atıf yapılmaktadır. Sehâvî, eserini ilim taliplerinin Kur'an ilimleriyle ilgili ihtiyacını karşılamak üzere kaleme almıştır. Zira Sehâvî'nin tabiriyle, bu ümmetin sahip olduğu en kıymetli değer Cenâb-ı Hakk'ın kitabıdır. Kur'an, insanlara dünya ve ahiretin maslahatlarını haber vermekte, hem bu hayatın hem de ölümden sonraki hayatın gayelerini tanıtmaktadır. Dolayısıyla ilimlerin en kıymetlisi bizi Kur'an'ın bilgisine ulaştıracak olan ilim, eserlerin en değerlisi onun fenlerini içeren eserlerdir.¹⁴ Cemâlü'l-kurrâ', müstakil birer eser/risale olabilecek büyüklükteki dokuz bölümden oluşur. Birinci bölümde ilk inen âyetler/sûreler, Mekkî-Medenî bilgileri, Kur'an'ın isimleri, sûrelerin isimleri, sûre taksimleri ele alınır. İkinci bölümde i'câzü'l-Kur'ân; i'câz vecihleri, nazmın i'câz ile ilişkisi, Kur'an'ın mahlûk olmadığı,

¹¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/71.

¹² Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Ziyaeddin İtr (Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1987), 141.

¹³ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, 140.

¹⁴ Alemüddîn es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ'*, thk. Mervân el-Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, 1997), 37.

sarfe teorisinin yanlışlığı gibi nazari meseleler konu edilir. Eserin üçüncü bölümünde büyük bir kısmı Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*'ından iktibasla sûrelerin faziletleri ile ilgili nakiller serdedilir. Yedi harf, Kur'an'ın cem'i, Kur'an'ı öğrenen, öğreten, ezberleyen kimselerle ilgili rivayetler, bölümün diğer bahisleridir. Sehâvî'nin yine bu bölümde incelediği Kur'an'ın cüzleri konusu oldukça detaylı nicel analizlere dayanmaktadır. Eser bu bahsiyle önemli bir referans kaynağıdır. Dördüncü bölüm âyet-kelime-harf sayısı ile ilgili bilgileri muhtevlidir. Beşinci bölüm, nâsih-mensûh konusunu ilgilili hacimli bir eser niteliğindedir. Altıncı bölümde sahabeden itibaren kırâatta otorite olan kişiler, bunların senedleri, bazı usul (kırâat) konuları, yedinci bölümde idgâm, ihfâ, izhâr, med gibi tecvid bahisleri, sekizinci bölümde ise tecvid kaideleri manzum bir şekilde ele alınır. Sekizinci babın sonunda Kur'an'ı öğrenmenin-okumanın amacı ile ilgili konulara değinilmiştir. Sonuncu bölüm ise vakıf-ibtidâya ayrılmış, ayrıca burada yedi harf, elif-vav-yâlar, hatim ve hatim duası gibi konulardan bahsedilmiştir.

Ulûmü'l-Kur'ân alanına kaynaklık yapan önemli eserlerden bir diğeri de Ebû Şâme'nin *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz* isimli kitabıdır. Eserde, Kur'an'ın nüzul keyfiyeti, tilaveti, Kur'an hafızları, Kur'an'ın cem'i ve istinsahı, ahruf-i seb'a, kırâatlar, sahih kırâat-şâz kırâat ayrımı, Kur'an'ı tefekkür ve Kur'an ile amelin faziletleri gibi konular ele alınmaktadır. Ebu Şâme bu eserin Kur'an'ın cem'i, istinsahı, yedi harf, kırâatlar, kırâatların sıhhat dereceleri, tilavet âdâbı konularda bilgi sunmak amacıyla telif edildiğini ifade etmektedir.¹⁵

Ulûmü'l-Kur'ân'ın tedvin sürecinin başlangıç noktasını tespit etmeye yönelik tartışmalar bağlamında anılan bu üç eser, çeşitli Kur'an ilimlerinin derlenerek bir araya getirildiği kaynaklardır. Bu eserlerde ele alınan ilimler, ağırlıklı olarak Kur'an'ın lafzî yönlerine ilişkin meseleleri içermektedir. Eserlerin telifinde ise Kur'an ile ilgili bilgi dağarcığını genişletmek, kırâat ilmine vukûfiyeti artırmak gibi sebepler öne çıkar. Her ne kadar bu eserlerdeki konular, Kur'an'ın yapısal özelliklerine dair ortak bir ilgi etrafında toplanmış olsa da, bazı başlıkların müstakil bir bölüm niteliği taşıdığı da gözlemlenmektedir.

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı, Bulkînî'nin (öl. 824/1421) *Mevâkı'u'l-'ulûm'u* ve Süyûtî'nin *et-Taḥbîr*'i ile *el-İtkân*'ı yukarıda ele aldığımız eserlerden gerek telif amaçları ve yapısal özellikleri gerekse muhtevaları açısından farklılık arz etmektedir. Bu eserler arasında telif tarihi bakımından ilk sırada yer alan çalışma, Bulkînî'nin *Mevâkı'u'l-'ulûm* isimli eseridir. *Mevâkı'u'l-'ulûm*'un en dikkat çekici yönlerinden birisi, Süyûtî tarafından hem *et-Taḥbîr* hem de *el-İtkân*'da temel referans kaynağı olarak kullanılmış olmasıdır. Bununla birlikte *Mevâkı'u'l-'ulûm*, yalnızca kaynak bir eser değil, aynı zamanda *et-Taḥbîr* ve *el-İtkân*'ın kurgusunun şekillenmesinde etkili olan bir metindir. Bulkînî, eserin telif gerekçesini açıklarken Kur'an'ın anlam derinliğine ve muhteva zenginliğine dikkat çeker. Ona göre Kur'an, her ilmi içinde barındıran ilâhî bir kelâmdır; her bir kelimesi ve cümlesi çok

katmanlı manalar taşımaktadır. Onun bu çok yönlü anlam yapısını aklın tamamen kuşatması mümkün değildir. Bununla birlikte, Allah Teâlâ insanı yalnızca Kur'an'ı okumakla değil, aynı zamanda onu öğrenmek, öğretmek ve anlamakla da mükellef kılmıştır. Bu durumda, Kur'an'ın ihtiva ettiği ilimleri mümkün olduğunca nevi ve kategoriler hâlinde tasnif ederek öğrenmeye elverişli bir biçimde sunmak zorunlu hâle gelmektedir.¹⁶ Bulkînî, *Mevâkı'u'l-ûlûm*'unda, Kur'an'ın içerdiği elli ilmi/nevi'yi altı ana kategori altında tasnif etmektedir. Bununla birlikte müellif, bu elli nevinin dışında da bazı ilimlerin bulunduğu dikkat çekmekte; ancak bunların söz konusu altı kategoriye dâhil edilemediğini belirtmektedir. Tasnif dışında kalan nevilere arasında isimler, künyeler, lakaplar ve mübhemât gibi konular yer almaktadır.¹⁷

Zerkeşî'nin *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân* adlı eseri, ulûmü'l-Kur'ân literatürünün en önemli iki temel kaynağından biri olarak kabul edilmekte ve bu alanın tedvininin söz konusu eserle başladığı yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Eserin mukaddimesinde yer alan ifadelerle göre Zerkeşî, *el-Burhân*'ı tefsir ilmine bir mukaddime ve müfessire kılavuzluk edecek bir başvuru kaynağı olarak kaleme almıştır. Müellif, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı, kelâmın ise O'nun ezeli sıfatı olduğunu ifade ederek, mahlûk olan aklın bu kelâmın anlamlarını kuşatamayacağını vurgular. Bu tespitler ulûmü'l-Kur'ân'ı Kur'an'ın mahiyeti ile ilişkilendiren derin bir teolojik arka plana dayanır. Nitekim Zerkeşî, *el-Burhân* ile her şeyin bilgisini barındıran Kur'an'ın içyapısını, ilimlerini ve anlam boyutlarını kavramaya yardımcı olacak bütüncül bir eser telif etmeyi amaçlamıştır.¹⁸

Zerkeşî, *el-Burhân*'ı kırk yedi neviye ayırmıştır. Bu nevilere arasında, Kur'an'ın cem'i ve istinsahı gibi tarihsel meseleler; yedi harf, kırâatlar, tecvid ile âyet ve sûre tertibi gibi Kur'an'ın telaffuz biçimine ve yapısal özelliklerine dair konular; Mekkî-Medenî ayrımı, sebeb-i nüzûl, muhkem-müteşâbih, nesh, mutlak-mukayyed, mübhemât, vücûh ve nezâir, hitap ve emsâl gibi lafız-mana ilişkisini anlamaya yönelik bahisler yer almaktadır. Eserin daha hacimli olan son üç nevinde ise dil, üslup ve belâgatla ilgili konulara yer verildiği görülmektedir. *el-Burhân*'da nevilere arasında hiyerarşik bir ilişki bulunmamakta; her bir konu başlığı aynı düzeyde, ardışık bir biçimde sunulmaktadır.

Süyûtî, genç yaşlarında telif ettiği *et-Taḥbîr fi 'ulûmi't-tefsîr* isimli eserinde, Bulkînî'nin *Mevâkı'u'l-ûlûm* adlı eserinden esinlenmiştir. Süyûtî'ye göre, mustalahu'l-hadîs ilmine benzeyen ilm-i tefsîr, mütekaddimûnun ihmal ettiği alanlardan birisidir. Bulkînî'nin *Mevâkı'u'l-ûlûm* isimli eseri ilm-i tefsirin tedvini hususunda bir dönüm noktasına tekabül eder. Bulkînî bu eserde elli küsur neviyi altı bölümde ele almıştır. Süyûtî, Bulkînî'nin ilm-i tefsiri tedvin hususundaki öncü rolü sebebiyle doğal olarak bu nevilere dair temel bilgileri aktardığını belirtir; kendisinin de sunacağı katkılarla tedvini bir adım ileri taşıyacağına

¹⁶ Abdurrahmân b. Ömer el-Bulkînî, *Mevâkı'u'l-ûlûm min mevâkı'i'n-nücûm*, thk. Enver Mahmûd el-Mısrî (Tanta: Dârü's-Sahabeti li't-Türâs, 2007), 27-29.

¹⁷ Bulkînî, *Mevâkı'u'l-ûlûm*, 29.

¹⁸ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 2001), 1/26-30.

işaret eder.¹⁹ Süyûtî, *et-Tahbîr*'de Bulkînî'nin verdiği elli küsur neviyi yüz iki neviye çıkarmış, Bulkînî'den farklı olarak neveleri aynı seviyede başlıklarla vermiş, bununla birlikte bazı nevilere sonra *Mevâkı'u'l-'ulûm*'daki üst başlıklardan iktibas ettiği notlar düşmüştür. Örneğin ilk yirmi neviden sonra “bu nevilere hepsi nüzulle ilgilidir; benim nüzulle ilgili nevilere eklediklerim ise sekiz başlıktır” demiştir.²⁰

Süyûtî, *el-İtkân* adlı eserinin mukaddimesinde, mütekaddimûn âlimlerin Kur'an ilimlerinin nevelerine dair, hadis ilminde olduğu gibi sistematik bir alan tanımlamasına gitmemiş olmalarına duyduğu şaşkınlığı ifade etmektedir. Bulkînî'nin *Mevâkı'u'l-'ulûm* isimli eseri Süyûtî'nin *et-Tahbîr*'inin temel referans kaynağı olmuştur. *et-Tahbîr* tecrübesi ilerleyen süreçte onun Kur'an ilimlerinin neveleri hakkında daha kapsamlı, detaylı ve dakik bir eser telif etme fikrini kamçulamıştır. Süyûtî bu eserin telifi için zihinsel hazırlık sürecindeyken Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ından haberdar olmuş, bu eseri elde etmeyi başarmış ve *el-Burhân*'ın niteliklerini aşarak alana katkı sunmayı amaçlamıştır.²¹ Süyûtî, *el-İtkân*'ı seksen neviye ayırmış ve bu neveleri, hiyerarşik bir düzene tabi kılmaksızın aynı düzeyde başlıklar hâlinde sıralamıştır. Bu noktada dikkat çeken husus, müellifin *et-Tahbîr* adlı eserinde Bulkînî'nin tasnifini esas almasına rağmen, başlıkları onun yaptığı gibi hiyerarşik bir yapı içerisinde sunmaması, ancak Bulkînî'nin üst başlıklarına satır arası notlar biçiminde yer vermesi; *el-İtkân*'da ise bu uygulamadan tamamen vazgeçerek nevilere arasında herhangi bir gruplandırmaya gitmemesidir. Süyûtî, *el-İtkân*'ın mukaddimesinde Allah'ın her şeyin bilgisini Kur'an'da topladığını, tüm ilimlerin ya doğrudan Kur'an'dan istimedat ettiğini ya da ona dayandığını; buna karşılık, sınırlı bir bilgiyle donatılmış olan mahlûkun Kur'an'ın anlam derinliğine nüfuz etmesinin mümkün olmadığını vurgulamaktadır.²² Bu ifadeler, Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı telif ederken sahip olduğu zihni arka planın, Zerkeşî'nin ortaya koyduğu teorik öncüllerle örtüştüğünü göstermektedir.

Ulûmü'l-Kur'ân ilminin, Zerkeşî'nin *el-Burhân* ve Süyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserleriyle birlikte standart bir form kazandığı ve bu tarihten sonra telif edilen birçok ulûmü'l-Kur'ân eserinin genellikle bu iki eseri temel referans kaynağı olarak kabul ettiği görülmektedir. Bu genel çizginin yanında, İbn 'Akile el-Mekkî'nin (öl. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, Süyûtî'nin, Bulkînî ve Zerkeşî'ye dayalı olarak yaptığı geliştirme ve revizyonlara benzer bir metodolojik yaklaşıma sahip olması bakımından diğer eserlerden kısmen ayrılmaktadır. İbn 'Akile, söz konusu eserinde Süyûtî'nin belirlediği nevilere yetmiş dört yeni nevi ilave etmiş, mevcut yapıda düzenlemelere gitmiş, bazı konularda Süyûtî'yi eleştirmiş ve zaman zaman *el-İtkân*'da yer alan bilgileri *el-Burhân* ile karşılaştırmalı biçimde değerlendirmiştir.²³ Modern dönemde Mısır ve Suudi Arabistan'da kaleme alınan ulûmü'l-Kur'ân eserlerinin önemli bir kısmının, genellikle ders müfredatlarına yönelik olarak

¹⁹ Süyûtî, *et-Tahbîr fi 'ulûmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001), 25.

²⁰ Süyûtî, *et-Tahbîr*, 26.

²¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/4-17.

²² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/4.

²³ Detaylı bilgi için bk. Abdülhamit Birışık, *Muhammed b. Akile ve ez-Ziyade ve'l-İhsan fi ulumi'l-Kur'an-ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990).

hazırladığı görülmektedir. Bu çalışmalar arasında, ulûmü’l-Kur’ân’ı kapsamlı biçimde ele alan eserler bulunduğu gibi; nitelikli olmakla birlikte tüm Kur’an ilimlerini ihtiva etmeyen eserler de (*Menâhilü’l-‘irfân* gibi) yer almaktadır.

2. Tefsir Mukaddimelerinin Muhtevaları ve İçerik Analizi

Literatür içerisinde, tefsir ilmiyle ilgili çeşitli konuları ayrıntılı biçimde ele alan ve mukaddimeleriyle öne çıkan tefsir eserleri bulunmaktadır. Bu eserler arasında, rivayet tefsirlerinin en kapsamlı örneklerinden biri olarak kabul edilen Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin (öl. 310/923) *Câmi’u’l-beyân* adlı eseri özel bir yere sahiptir. Taberî, mukaddimesinin hemen başında Kur’an’ın mahiyeti ve ilâhî kelâmın zâtî özellikleri ile ilgili ilkelere yer verir. Mukaddimenin ilk alt başlığı, insanın konuşma ve anlama yetisi (beyân), beyân-dil-Arapça ilişkisi, i’câz ve tehadâ bağlamında Kur’an dili ve üslûbu gibi temel konulara ayrılmıştır. Bu kısımda hitap-anlam ilişkisi çerçevesinde “anlaşılmayan kelimeler ile hitabın imkânı” sorunsalını analiz eden Taberî, ikinci başlıkta Kur’ân’da Arap dili dışında başka dillerden alınmış kelimelerin bulunup bulunmadığı meselesini, üçüncü başlıkta ise Kur’an’ın kendisiyle indiği lehçeler konusunu incelemektedir. Mukaddimenin, bu başlıkları takip eden uzunca kısmı yedi harf, kırâatlar ve Mushaf tarihine ayrılmıştır. el-Ahrufü’s-seb’a ve kırâatlar konusunda kendisinden sonraki tefsir ve kıraat literatürüne kaynaklık eden bu bölümler derinlikli analizler içermektedir. Mukaddimenin bundan sonraki bölümlerinde ise te’vil olgusu, anlaşılma keyfiyetleri açısından Kur’an ifadelerinin kısımları, Kur’an’ı rey ile tefsir etmenin sakıncaları bağlamında nakledilen rivayetler, müfessirde bulunması gereken nitelikler, Kur’an’ın isimleri, sûre ve âyet kavramları gibi çeşitli meseleler ele alınmaktadır. Taberî’nin özellikle hitap-te’vil olgularını incelediği bölümler, dikkate şayan tespitler içermektedir.²⁴

Tefsir mukaddimleri arasında, ele aldığı meseleler ve ortaya koyduğu teorik çerçeve bakımından dikkat çeken, hatta literatürde kurucu bir rol üstlendiği görülen metinlerin başında, Râgıb el-İsfahânî’nin (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Câmi’u’t-Tefsîr* adlı eserinin mukaddimesi gelmektedir. Müstakil bir kaynak olarak değerlendirmeye elverişli yapısıyla öne çıkan bu mukaddime, lafızların tasnifiyle başlamakta; ardından anlamlandırılmasında güçlük yaşanabilecek yahut karışıklığa yol açabilecek müfred (tekil) ve mürekkeb (bileşik) ifadelerin beyanı ile devam etmektedir. Mukaddimenin odak noktasını, “bir sözün anlaşılmasının önündeki engeller” başlığı altında yapılandırılan ve anlamın inşası sürecine dair kuramsal bir çerçeve sunan hitap teorisi teşkil etmektedir.²⁵ Eserin hitap teorisine zemin hazırlayan ilk bölümleri, Kur’ân dilinin mahiyetine ilişkin tartışmaları merkeze alarak, eserin teorik çerçevesine yönelen tutarlı ve kademeli bir dedüktif yapı sergilemektedir. Mukaddimenin kalan kısmında ise Kur’an’ın beyan keyfiyeti onun özsel nitelikleri etrafında analiz edilmektedir. Kur’an’ın her türlü bilgiyi içermesi, zahiren çelişik

²⁴ bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 1/3-134.

²⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi’i’t-tefsîr ma’a tefsîri’l-Fâtiha ve metâli’i’l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: Dâru’d-Da’ve, 1405/1984), 39.

gibi görünen ifadeler, kendisinde neshin caiz olduğu-olmadığı kısımlar, Kur'an'ın rey ile anlaşılır bir kitap olup olmadığı meselesi, te'vil olgusu, ilm-i tefsir, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler, bir lafızla birden çok anlam ifade etmenin imkânı ve i'câzü'l-Kur'ân gibi temel meselelerin analiz edildiği başlıklar, eserin "tefsir felsefesi" olarak nitelenmesini mümkün kılacak bir derinliğe ve ilmi/akademik yetkinliğe sahiptir. Dikkatle incelendiğinde Râgıb el-İsfahânî'nin, *Câmi'u't-Tefâsîr*'in mukaddimesinde Kur'an'ı tefsir etmenin yönteminden ziyade, Kur'an'ın -salt dilbilimsel bir ifade olarak- anlaşılmasındaki engelleri sistematik bir biçimde ele aldığı görülür.

Konumuz bağlamında dikkate değer bir diğer mukaddime, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (öl. 671/1273) *ahkâmü'l-Kur'ân* türünde kaleme aldığı *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* isimli tefsirinin mukaddimesidir. Oldukça hacimli ve sistematik yapısıyla dikkat çeken bu mukaddime, tefsir ilmiyle ilgili birçok temel meseleyi içermektedir. Toplamda 21 bâba ayrılmış olan metin, çeşitli alt başlıklar içeren zengin bir yapıya sahiptir. Kurtubî, mukaddimenin hamdele faslında Cenâb-ı Hakk'ın kelâm sıfatına, Kur'an'ın i'câz özelliğine ve i'câzın mahiyetine, Kur'an'ın bütün bilgileri muhtevî bir kitap oluşuna, Kur'an'ı anlamaya ehil kimselerin niteliklerine, Hz. Peygamber'in Kur'an tefsirindeki rolüne ve onu takip eden âlimlerin Kur'an'ı açıklama sorumluluğuna dair telmihlerde bulunmaktadır. Aynı bölümde, eserin telif gerekçelerine değinirken Kurtubî'nin, Kur'an'ın bütün İslâmî ilimlerin temelini teşkil eden aslî kaynak olduğuna dair vurguları dikkat çekicidir. Müellif, Kur'an'ı tefsir ederken yalnızca lafzî ve dilsel çözümlenmelerle yetinilemeyeceğini; ahkâm konularına ve hadis rivayetlerine de atıfta bulunmanın zaruri olduğunu belirtir. Bu bağlamda, özellikle fıkıh ile tefsir ilminin belirli noktalarda kesiştiğine dair yaptığı tespitler araştırmamız açısından da önem arz etmektedir. Mukaddimenin ilk bâbları Kur'an'ı öğrenmenin, okutmanın ve tilavet etmenin faziletlerine; tilavetin usul ve âdâbına; Kur'an okuyucusunun ve hâfızının sahip olması gereken niteliklere ve riayet etmesi gereken ilkelere ayrılmıştır.²⁶ Kurtubî mukaddimenin devam eden bölümünde, Kur'an'ın dil, yorum, metin ve tarih boyutlarını bir arada ele alan bütüncül bir perspektif ortaya koymaktadır.²⁷

İbn Cüzey el-Kelbî'nin (öl. 741/1340) *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl* adlı orta hacimli tefsirine yazdığı mukaddimeler, sistematik yapısı ve bölümlerinin tertibi bakımından literatürde dikkat çeken ve farklılık arz eden bir kaynak niteliğindedir. İbn Cüzey, hamdele faslından sonra eserine iki mukaddime yazdığını, bunlardan birincisinde tefsirde bilinmesi önem arz eden konuları ve küllî kaideleri, ikincisinde ise Kur'an'da geçen kelimeleri ele aldığını

²⁶ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1427), 1/8.

²⁷ Kurtubî mukaddimenin ilerleyen bölümlerinde Kur'an'ın i'râbının önemi, Kur'an'da lahn meselesi, sahabe ve tâbiînden müfessirler, Kur'an'ı tazimin önemi, rey ile tefsir, tefsirde Kur'an-sünnet ilişkisi, Kur'an'ı öğrenme ve anlamada usûl, yedi harf meselesi, kırâatlar, mushafın cem'i-istinsahı ve akabinde gerçekleşen olaylar, âyetlerin-sûrelerin tertibi ve sayısı, Kur'an'da Arapça dışındaki dillerden kelimelerin bulunup bulunmadığı meselesi, i'câzü'l-Kur'ân, sûrelerin faziletleri ile ilgili uydurma rivayetler, Kur'an ve Hz. Osman hakkındaki asılsız ithamlar gibi konuları ele almaktadır.

belirtmektedir.²⁸ *et-Teshîl*'in birinci mukaddimesi 12 babdan müteşekkildir.²⁹ Sistematiik bir yapıya ve şematik bir anlatıma sahip olan birinci mukaddimenin, müellifin eserini telif sebebiyle örtüştüğü ilk bakışta hissedilmektedir. İkinci mukaddime ise küçük bir Kur'an sözlüğü mahiyetindedir. İbn Cüzey bu mukaddimede alfabetik tertibe göre Kur'an'da iki veya daha fazla yerde zikredilen isim, fiil ve harflerin manalarını vermektedir. Bununla da a) bu kelimelerin kolay ezberlenmesini, b) okuyucunun zihninde genel bilgiler oluşturmayı, c) her geçtiği yerde izah yükünden kurtulmayı (ihtisar) amaçlamaktadır.³⁰

Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü'l-Muħîṭ* adlı tefsirinin mukaddimesi, özellikle tefsir ilminin tanımı, mahiyeti ve diğeri ilimlerle olan ilişkisine dair ortaya koyduğu değerlendirmeler açısından, alan literatüründe sıklıkla başvurulmuş kaynaklardan biridir. Mukaddimenin hamdele bölümünde Ebû Hayyân, Kur'an'ın Peygamberimizin en büyük ve ebedî mucizesi olduğunu etkileyici bir üslupla ifade etmektedir. Ebû Hayyân kitabın yazım serüvenini ve usulünü aktardığı bu bölümlerden sonra müfessirin kendisine ihtiyaç duyduğu ilimleri sıralamakta; bu bağlamda lügat, nahiv, belâgat, hadis, usûl-i fikh, kelâm, kırâat ilimlerini tadat etmektedir.³¹ Devamında, yalnızca nahiv ilminin tefsir için yeterli olmadığını vurgulayan Ebû Hayyân, Kur'an'ı doğru anlamada belâgat ilminin taşıdığı önemi öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda, Zemahşerî (öl. 538/1144) ve İbn 'Atiyye'nin (öl. 541/1147) tefsirlerinin alan içerisindeki öncelikli konularını da değerlendirmektedir. Mukaddimenin ilerleyen bölümleri, Kur'an'ı okumanın, öğrenmenin ve öğretmenin faziletlerine, tefsire teşvik eden rivayetlere, sahâbe ve tâbiîn nesli içerisindeki tefsir otoritelerine ve tefsir literatürünün tarihsel gelişim sürecine ayrılmıştır. Ebû Hayyân, mukaddimenin son kısmında ise tefsir kelimesinin etimolojik kökenine ve tefsir ilminin tanımına yer vermektedir.³²

Tefsir mukaddimeleri arasında müstakil bir eser olarak kabul edilebilecek kaynaklardan biri de, Ebüssenâ el-İsfahânî'nin *Envârü'l-ħakā'iki'r-rabbâniyye* adlı eserinin mukaddimesidir. Mukaddime 23 başlıktan/mukaddimeden oluşmaktadır. Bu mukaddimelerde incelenen başlıklar, içerik ve bağlam açısından çeşitli tematik kümeler altında sınıflandırılabilir niteliktedir. Mukaddimede ilk olarak, peygamberlik ve vahiy temalı konulara odaklanılarak insanın vahye olan ihtiyacı, vahyin mahiyeti, iniş süreçleri ve Hz. Peygamber'in vahiy tecrübesi ele alınmaktadır. Bunu takip eden bölümlerde Kur'an'ın tanımı, yapısı ve

²⁸ İbn Cüzey, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/5.

²⁹ İbn Cüzey bu bablarda, 1) Kur'an-ı Kerim'in nüzülü (ilk-son inenler), cem'i, noktalanması-harekelenmesi, bölümleri, isimleri, 2) Mekkî-Medenî, 3) Kur'an'ın içerdiği ilimler ve manalar, 4) Kur'an ile ilgili ilimler, 5) Müfessirlerin ihtilaf sebepleri ve ihtilafî görüşler arasında tercih kriterleri, 6) Tabakâtü'l-müfessirîn, 7) Nâsîh-mensûh, 8) Kırâatlar, 9) Vakıflar, 10) Fesâhat, belâgat ve beyân sanatları, 11) İ'câzü'l-Kur'an, 12) Fezâilü'l-Kur'an konularını ele almaktadır.

³⁰ İbn Cüzey, eserin bu özelliklerini kitabın telifiyle amaçladığı üç fâide olarak sıralar. İbn Cüzey, *et-Teshîl li-Ulûmi't-Tenzîl*, 1/21.

³¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muħîṭ fi't-tefsîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1/103-110.

³² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muħîṭ fi't-Tefsîr*, 1/111-121.

korunmuşluğu üzerinde durulmuş; i'câz, tevatür, kırâat ve yedi harf meseleleri ile birlikte Kur'an'ın mushaflaşma ve çoğaltılma süreçleri incelenmiştir. Mukaddimedeki bir diğer tema, tefsir ilmi, tefsir usûlü ve dilbilimsel esaslardır. Eserde lafız ve mana ilişkisi, tefsir-tevil, muhkem-müteşâbih, mecaz-hakikat, müşterek lafız, âmm-hâs gibi klasik usûl terimleri ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Ayrıca beyân ilmi, teşbih, istiâre gibi belâgat konuları örnekleri ile ele alınmıştır. Mukaddimenin son bölümleri ise kelâmî meselelere ayrılmış; Allah'ın ve kulların fiilleri, isim-müsemma tartışmaları ve Allah'ın üzerine herhangi bir şeyin vacip olup olmadığı meselesi gibi konular bağlamında klasik kelâm düşüncesiyle tefsir arasında ilişki kurulmuştur.³³

Bu noktada, geç dönemde kaleme alınmış olmalarına rağmen içerikleri ve ilmî nitelikleri bakımından kayda değer olan üç tefsir mukaddimesine daha değinmek araştırmamız açısından önem arz etmektedir. Bunlardan ilki, Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî'nin (öl. 1270/1854) *Rûhu'l-Me'ânî* adlı tefsirine yazdığı mukaddimedir. Âlûsî, mukaddimesinde fâide başlıkları ile yedi konuyu ele almaktadır. Mukaddimedede öncelikle tefsir ilminin mahiyeti, kavramsal sınırları ve diğer İslâmî ilimler içindeki konumu üzerinde durulmakta; tefsir ile te'vil ayrımı etraflıca tartışılmakta ve bu ilme duyulan zarurî ihtiyaç temellendirilmektedir. Müfessirin sahip olması gereken ilmî donanım, re'y ile tefsir ve sûflerin Kur'an yorumlarına ilişkin bahislerde tefsir ilminin mahiyetine dönük tespitler yapılmaktadır. Mukaddimedede, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı tartışması, aklî ve naklî delillerle desteklenerek klasik kelâmî yaklaşımlar doğrultusunda ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra, yedi harf meselesi, kırâatlar; Kur'an'ın cem'i, istinsahı ve tertibiyle ilgili süreçler, tarihsel ve rivayet temelli bir yaklaşımla incelenmektedir. Tüm bu konuların zeminini oluşturan i'câz meselesi ise, Kur'an'ın beşer üstü yönünü temellendirmek amacıyla ele alınmaktadır. Âlûsî'nin ilmi derinliğini ve vukufiyetini yansıtan bu mukaddimedede delillerin girift bir biçimde ele alındığı ve bazı konularda polemik üslubunun öne çıktığı görülmektedir.³⁴

Yukarıda bahsedilen mukaddimelerden ikincisi, Kâsımî'nin *Me'hâsinü't-te'vil* isimli tefsirinin mukaddimesidir. Kâsımî tefsirle ilgili kaidelere bir giriş niteliğinde tasarladığı mukaddimesinde kaide, fasıl, matlab başlıkları ile tefsire dair temel meseleleri incelemiştir. Mukaddimedede sıralanan kaidelerde ilk olarak, tefsirin kaynakları ve yöntemi ile ilgili bahisler ele alınmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, sahabe rivayetleri, Arap dili gibi ana kaynaklar üzerinde durulmakta, rey ile tefsir olgusu irdelenmektedir.³⁵ Mukaddimedede ikinci olarak, Kur'an metninin tarihî ve dilsel özellikleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bölümlerde sebab-i nüzul, nesih, şâz ve müdrec kırâatlar gibi metnin tarihî bağlamını ve okuma çeşitliliğini belirleyen unsurlar açıklanır. Ayrıca, Kur'an'daki kıssalar ile isrâiliyatın kullanımı, zâhir-bâtın ayrımı ve Arap dilinde geçerliliği olmayan anlamların Kur'an'dan

³³ Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî, *Envârü'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye fî tefsiri'l-letâ'ifi'l-Çur'âniyye* (Dübey: Câizetü Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 2019).

³⁴ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîr el-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'u'l-mesânî*, thk. 'Alî 'Abdubârî 'Atiyye (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 1/116-141.

³⁵ Müfessirlerin ilmî seviyeleri ve tefsirde ortaya çıkan ihtilafların nasıl çözüleceği gibi usûlî meseleler de bu kapsamda değerlendirilir.

çıkarılabilirliği gibi dilbilimsel temelli meseleler incelenir. Hurûf-i mukattaanın anlamları da bu temanın önemli bir parçasını oluşturur. Mukaddimedeki bir diğer tema, Kur'an'ın hukukî ve ilmî yönleri ile ilgilidir. Şeriatın ümmiliği, sahabenin icmâ ettiği anlamlar, Kur'an'da kıssaların tekrarı ve Kur'an'daki hükümlerin külliliği gibi hususlar bu kapsamda ele alınır. Ayrıca, Mekki-Medenî surelerin ilişkisi, Kur'an'a atfedilen ilimlerin bölümleri, tefsirde sünnetin konumu ve reyin yeri gibi konular da bu grupta değerlendirilir. Son olarak, Kur'an'ın anlam katmanları ve yorum çeşitliliği çerçevesinde mecazın varlığı ve sınırları tartışılır.³⁶

İşaret edilen üçüncü kaynak ise, İbn Âşûr'un *et-Tahrîr ve't-tenvîr* adlı tefsirine yazdığı mukaddime/mukaddimelerdir. İbn Âşûr'un mukaddimesi, tefsir ilminin temel kavramları ve teorik çerçevesini detaylı biçimde ele alır. Mukaddimedede, tefsir ve tevîl arasındaki ayrım netleştirilirken, tefsir ilminin müdevven bir disiplin olarak diğer İslâmî ilimlerle olan ilişkisi üzerinde durulur. Rey ile tefsir ve sûflerin Kur'an yorumları da bu bağlamda değerlendirilerek tefsirin epistemolojik temelleri ortaya konur. Mukaddimedede Kur'an'ın iniş amaçları ve lafız-mana ilişkileri; sebeb-i nüzul, kırâatlar ve Kur'an kıssa üslubu gibi konular eşliğinde incelenir. Mukaddimenin bir diğer önemli odak noktası Kur'an'ın yapısal özellikleridir. Söz konusu bölümlerde Kur'an'ın isimleri, âyet ve sûre kavramları ile tertip konusu işlenerek, metnin terminolojik ve yapısal çerçevesi ortaya konur. Son olarak, Kur'an'ın anlam dünyası ve mucizevi yönü üzerine yapılan analizlerde, ifadelerin murâd-ı ilahi ile ilişkisi ve i'câzül-Kur'ân meselesi ele alınır. Bu bağlamda, metnin anlam katmanları ve beşer üstü özellikleri analiz edilir. Bu mukaddime, sistematik kurgusu ve içerdiği teorik tartışmalar bakımından literatürde dikkate değer bir konuma sahiptir.

3. Metodolojik Yönleri ve İşlevleri Açısından Ulûmü'l-Kur'ân Kaynakları ile Tefsir Mukaddimeleri -Karşılaştırmalı Analiz-

Ulûmü'l-Kur'ân literatürünün yapısal özelliklerinin, içerdiği konular arasındaki tematik ilişkiler ve bu konuların eserlerdeki sunum biçimi etrafında şekillendiği görülmektedir. Buna karşın, tefsir mukaddimeleri, genellikle ulûmü'l-Kur'ân ilminin konu bütünlüğü ve sistematikle ilgili sınırlı kalmayan; kendisinde farklı ilim dallarının meselelerine de temas edebilen metinlerdir. Bu bağlamda, yukarıda muhtevalarına değinilen ulûmü'l-Kur'ân eserleri ile tefsir mukaddimeleri arasındaki sistematik ayrışmanın, tematik ve kurgusal düzeyde analiz edilmesi önem arz etmektedir. Bu öncüller doğrultusunda, *Fünûnü'l-Efnân*'da ele alınan konuların çoğunun Kur'an'ın lafzî ve nicel özellikleri ile ilgili olduğu görülür. İbnü'l-Cevzî'nin, tefsir-tevîl kavramları arasındaki fark, nesih, muhkem-müşâbih gibi lafız-mana ilişkisine dair konularda okuyucularını ya kendi tefsirine ya da müstakil eserlerine yönlendirmesi dikkat çekicidir. *Fünûnü'l-Efnân*'da ele alınan konulardan halku'l-Kur'ân'ın kelâmî bir arka plana sahip olması ve itikâdî mezheplerin ihtilaflarına dönük

³⁶ Mukaddimedede son kaidenin peşinden gelen uzunca bölümde alt başlıklarla birçok konuya dair bilgi aktarılmaktadır. Bu konulardan bazıları; Kur'an'da tekrar olgusu, Kur'an üslubu, yedi harf meselesi, kırâatlar, Kur'an'da geçen astronomi ile ilgili bilgiler, ilâhî sıfatların tevîli, Kur'an'ın muhtevası ve tefsir ilminin üstün konumudur. Bir cilt hacminde olan bu mukaddimenin derleme bir metin olduğu anlaşılmaktadır.

detaylar içermesi sebebiyle diğer konulardan ayrıldığı ve eserdeki lafzî-nicel analizlerle uyuşmadığı söylenebilir. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin halku'l-Kur'ân meselesine fezâil bahsi ile yedi harf meselesi arasında yer vermesi ve konuyu kelâmî-felsefî tartışmalara girmeksizin rivayetlerle sınırlı bir çerçeveye sunması önemli bir anekdotdur. Zira halku'l-Kur'ân bahsi, sese ve harflere taalluk eden lafızların aidiyeti ile ilgili olup bir yandan elfazın edâ (okunuş) biçimine, diğer yandan telaffuzun faziletine uzanmaktadır. Bu bağlamda, konunun eserde Kur'an ilimlerinin lafzî boyutuyla ilişkilendirilerek ele alındığı söylenebilir.

Sehâvî'nin oldukça geniş bir hacme ve müstakil bölümlere sahip olan *Cemâlü'l-kurrâ*'sı da *Fünûnü'l-efnân*'a benzer yapısıyla dikkat çekmektedir. Bu eserin önemli bir bölümü kırâat ilmiyle ilgili teorik (yedi harf, kırâat ekolleri, imamlar, vakf-ibtidâ) ve pratik (usul konuları, tecvid bahisleri, vakf-ibtidâ) bilgilere ayrılmıştır. Kur'an'ın isimleri, sûrelerin isimleri, sûre bölümlenmeleri, Kur'an'ın cüzleri, âyet sayısı gibi bahisler Kur'an'a dair tanımlayıcı bilgilere ve nicel içerik analizlerine dayanmaktadır. İcâzü'l-Kur'ân ve nâsih-mensûh gibi nazarî yönleri ağır basan konuların ise eserin genel yapısıyla uyumlu bir şekilde incelendiği görülmektedir. Her ne kadar bu bahislerde teorik analizler ve tartışmalar yapılsa da sonuçta nazm-ı celil'in çerçevesi çizilmekte ve zâtî özellikleri betimlenmektedir. Eserde konuların çoğunlukla rivayetler etrafında ele alınması da bu tespiti desteklemektedir.

el-Mürşidü'l-vecîz de bu iki eserle ortak özelliklere sahiptir. Ebû Şâme, eserinin hedef kitlesinin Kur'an ehli, özellikle de kırâat ilmine ehemmiyet gösterip yedi harf, Kur'an'ın cem'i-istinsahı gibi konularda bilgi edinmek isteyen kimseler olduğunu belirtmektedir. Böylelikle eserin muhtevalarına dair spesifik bir alan belirlediğini açıkça ifade etmektedir.³⁷ Bu üç eser de bazı Kur'an ilimlerini sınırlı bir çerçeve içerisinde ele alan eserlerdir ve bu açıdan Kur'an'ın lafzî özelliklerinin yanı sıra lafız-mana ilişkilerinin de kapsamlı şekilde incelenmesini gerektiren tefsir ilmine tam anlamıyla mukaddime sayılmaları zordur. Bu görüşü pekiştiren Süyûtî, İbnü'l-Cevzî, Sehâvî ve Ebû Şâme'nin eserlerini kendi eserine kıyasla "kum tepesindeki bir kum tanesi, engin deniz(ler)deki bir su damlası" olarak nitelemekte;³⁸ böylelikle, ulûmü'l-Kur'ân disiplininin bu eserlerle tedvin edilmiş olamayacağına işaret etmektedir.

Ulûmü'l-Kur'ân alanında tedvin iddiası taşıyan eserlerin dikkat çekici bazı ortak özellikleri bulunmaktadır. Her şeyden önce, Bulkînî, Zerkeşî ve Süyûtî, eserlerini kaleme alırken ortak bir söylemle, tefsir ilminde, ulûmü'l-hadise benzer şekilde sistematik bir ilmin ihdasına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmekte; hatta bu teşebbüsün oldukça gecikmiş bir adım olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu durum, anılan müelliflerin, tefsir ilminin kavramsal çerçevesi, temel meseleleri, konusu ve tarihsel gelişimiyle ilgili derli toplu bir çerçeve çizme ihtiyacından hareketle eserlerini telif ettiklerini göstermektedir. Öte yandan, her üç müellifin de eserlerini tefsir ilmine bir nevi giriş mahiyetinde tasarlamış olmaları, ulûmü'l-Kur'ân literatürünün, tefsir ilmine başlarken gerekli ilmî donanımı kazandırma amacıyla tedvin edildiğine işaret etmektedir.

Modern dönemde yazılan ulûmü'l-Kur'ân eserlerinin bir kısmında (erken dönemde de

³⁷ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 6.

³⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/18.

örnekleri görüleceği üzere) belli başlı konular ele alınırken bazı eserlerde ise müşriklerin ortaya attıkları iddialar, bu iddialara verilen cevaplar, Kur'an'ın tercümesi meselesi, kıssalar gibi konuların alana dâhil edildiği görülmektedir. Bu kaynaklarda ulümü'l-Kur'ân'a ana başlık düzeyinde eklenen birçok konuya *el-Burhân* ve *el-İtkân*'ın neveleri altında dolaylı olsa da değinilmektedir. Örneğin kıssalar ve Kur'an dilinin özellikleri (tercüme) i'câzü'l-Kur'ân konusu altında, müşriklerin vahiyile ilgili iddialarına cevap sadedinde söylenenler ise nüzul bahislerinde kısmen ele alınan konulardır. Bu yönüyle modern dönem ulümü'l-Kur'ân kaynaklarında gözlemlenen genişlemenin alana dair yapısal bir sorun teşkil etmediği söylenebilir. Bununla birlikte, ulümü'l-Kur'ân'ın müdevven yapısındaki özgünlük açısından tedvinde vaz edilen konu başlıkları ve bu başlıkların kurgusu oldukça önemlidir. Dolayısıyla, modern kaynaklarda ulümü'l-Kur'ân'ın kapsamına dâhil edilen yeni konu başlıklarının da bu özgün yapısal çerçeve bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Tefsir mukaddimleri, müfessirin, tefsirde izleyeceği yöntemi ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda tefsir ilminin temel problematiklerine de temas ettiği metinlerdir. Tefsir mukaddimelerinde ele alınan meselelerin zaman zaman ulümü'l-Kur'ân kaynaklarının kapsamını aşmasının temel nedeni, her iki yazım türünün sahip olduğu farklı yazım dinamikleridir. Bu farkın somut bir örneğini klasik tefsir geleneğinin kurucu metinlerinden biri olan Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân* adlı eserinin mukaddimesinde görmek mümkündür. Taberî'nin, beyân, hitap, dil-anlam ilişkisi, Kur'an dilinin özellikleri, Kur'an-anlam ilişkisi, müteşâbih ifadelerin anlaşılma keyfiyeti gibi meseleleri ele aldığı mukaddimesi, yazıldığı dönem ve tefsir ilminin mahiyeti ile ilgili temel sorunları içermesi açısından literatürde başat rol üstlenen kaynaklar arasındadır. Müellifin mukaddimede rivayetler çerçevesinde analiz ettiği, tercih ve tespitleri ile sonuca bağladığı meselelerin odak noktasında Kur'an'ın tefsir (Taberî'nin tercih ettiği kavramla *te'vîl*) imkânı ve gerekliliği sorunu bulunmaktadır. Dolayısıyla Taberî mukaddimede tefsirden sakındıran rivayetler ile Kur'an'ın anlaşılma gerekliliği arasındaki paradoks bağlamında mahiyete dönük okumalarla tefsir sahasında meşruiyet sorgulaması yapmakta, müfessirin kimliğini tanımlamaktadır.

Mukaddime geleneği içerisinde müstesna bir konuma sahip olan *Câmi'u't-tefâsîr* mukaddimesi ise problemiyle ve ele aldığı meseleleri özgün bir teorik zemin üzerinde yapılandırmasıyla dikkat çekmektedir. Mukaddimenin en belirgin özelliklerinden biri, beyân ve hitâb kavramları ekseninde kelâmullahın ontolojik statüsü ile Kur'an dili ve üslubuna dair temel sorular etrafında inşa edilmiş olmasıdır. Bu özellikleriyle mukaddime, okuyucuyu Kur'an'ın mahiyetine odaklamakta; Kur'an'ın dilbilimsel yöntemlerle bütünüyle anlaşılabilen bir kelam olup olmadığını sorgulamakta; genelde sözün, özelde ise Kur'an'ın anlaşılmasındaki engelleri analiz etmektedir. Râgıb böylelikle tefsirde bilginin kaynaklarını, meşru yorumun temel özelliklerini, tefsir metodolojisinin ilkelerini ve uzanımlarını netleştirmeye çalışmaktadır. Mukaddimede, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Müşebbihe gibi çeşitli kelâmî fırkaların görüşleri, tefsir ekseni bir bakış açısıyla ele alınmakta; mezheplerin Kur'an'ı anlama biçimlerindeki farklılıkların yorum pratiklerine nasıl yansıdığı ortaya

konulmaktadır. Bu çerçevede *Câmi'u't-tefâsîr* mukaddimesi, yalnızca tefsir ilminin temel meselelerine değil, aynı zamanda bu ilmin diğer İslâmî disiplinlerle olan metodolojik ve epistemolojik ilişkisine dair dikkate değer tespitler barındırmaktadır.

Râgıb el-İsfahânî'nin *Câmi'u't-tefâsîr* mukaddimesinde temellendirilen özgün teorik çerçeve, Kur'an'ın dilsel ve ontolojik özelliklerine dair derinlemesine sorgulamaları içerirken; Kurtubî'nin mukaddimesi kelâmî perspektifle zenginleştirilmiş bir zeminde, Kur'an'ın faziletleri ve dil özellikleri ekseninde kelâmullahın mahiyetine odaklanmaktadır. Özellikle mukaddimenin başında yer alan *fezâ'ilü'l-Kur'ân* bölümünde Kurtubî'nin, konuyu doğrudan Kur'an'ın ontolojik mahiyetiyle ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Müellife göre, bir müminin Kur'an'ın değerini idrak edebilmesi için öncelikle onun Cenâb-ı Hakk'ın mahlûk olmayan kelâmî olduğunu kavraması gerekmektedir. Kurtubî'nin Kur'an'ın faziletlerine dair rivayetleri, Allah'ın kelâm sıfatı ekseninde ele alması, söz konusu rivayetlerin Kur'an'ın mahiyeti göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğine dair yönlendirici bir yaklaşım sunmaktadır. Müellifin, sûrelerin faziletlerine dair mevzu rivayetlere yönelik tutumunu ortaya koyduğu son başlığı, mukaddimenin başına değil de sonuna yerleştirmesi ayrıca ehemmiyet arz etmektedir. Bu yapısal tercih, Kurtubî'nin, mukaddimenin başına konumlandığı Kur'an'ı tazim, müminin Kur'an ile kuracağı ilişkinin mahiyeti, tilavetin şekli, Kur'an'ı anlamının önemi gibi meseleleri, kelâmullah anlayışı çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla müellif, Kur'an'a yaklaşım biçimini ve onu anlama çabasını, Kur'an'ın mahiyetine uygun bir çerçevede temellendirmeye çalışmakta; bu bağlamda zayıf ya da uydurma rivayetlere yönelik eleştirisini ise metnin sonunda, bütün bu temellendirmelerin ardından sunmaktadır. Ayrıca mukaddimedeki harflerin, seslerin, kırâat ve tilavetin kıdemi-hudûsu, Kur'an'ın naklinde tevatür, i'câz gibi meselelerin kelâmî bir perspektifle, itikâdî ekollerin görüş ayrılıkları içerisinde ele alındığı görülmektedir. Özellikle i'câzü'l-Kur'ân konusunda müellifin kullandığı kavramsal çerçeve, yaptığı tasnifler ve analizler bu meselenin mukaddimedeki yalnızca dilsel ya da edebî değil, aynı zamanda felsefî ve kelâmî boyutlarıyla da incelendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* mukaddimesi, hem Kurtubî'nin tefsir anlayışını hem de eserin telif amacını yansıtan kurucu bir metin niteliği taşımaktadır. Kur'an'ın mahiyetinin ve zâtî özelliklerinin merkeze konumlandırıldığı bu mukaddime, farklı ilim dallarından istimdâd edilen terminoloji ve meselelerle zenginleştirilmiş, böylece disiplinlerarası bir yaklaşım sergilenmiştir.

İbn Cüzey'in sistematik yapısıyla ve tasnifiyle öne çıkan mukaddimeleri de tefsir ilminin diğer ilimlerle ilişkisi, Kur'an'ın ihtiva ettiği ilimler, tefsirde kullanılan kaide ve usullerle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Müellif *et-Teshîl*'i farklı türde ve üslupta yazılmış tefsir eserlerini inceledikten sonra kaleme almıştır. Bu eserin en belirgin özellikleri arasında, yalnızca Kur'an tefsirine katkı sunmakla kalmayıp, aynı zamanda Kur'an ile ilgili diğer ilimlere dair bilgi verme amacını da taşıması ve eserde veciz ve sade bir üslubun tercih edilmesi öne çıkmaktadır. İbn Cüzey, eserin özlü ifade yapısının ardında harikulade bir derinlik olduğunu ifade eder. O, bu eserde nadir karşılaşılan önemli bilgilere yer vermiş,

anlaşılması zor ifadelere açıklık getirmiş, müfessirlerin görüşlerini tahkik etmiştir.³⁹ Eserin ilk mukaddimesinin üçüncü babında Kur'an ile amaçlanan kulluğu (akâid-ahkâm) Kur'an'ın ana konuları ile ilişkilendirerek açıklayan İbn Cüzey, dördüncü babda Kur'an ile ilgili ilimler hakkında bilgi vermektedir. Beşinci bab ise tefsirde ihtilaf sebepleri gibi metodolojik sorgulamaları ihtiva eden bir bölümdür. Mukaddimesinde tefsirde metodoloji olgusuna dair şer'î ilimlerin bütüncül yapısını öne çıkaran İbn Cüzey'in Kur'an'ın ana konuları ile ilgili yaptığı değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda, onun bu konular analiz edilirken kullanılan ilim ve usulleri tefsirin içerisine çektiği söylenebilir. Bu durum, müellifin tefsiri, yalnızca lafzî açıklamalarla sınırlı bir faaliyet olarak değil; fıkıh ve kelâm gibi diğer İslâmî ilimlerle irtibatlı, çok katmanlı bir yorumlama süreci olarak kurguladığını göstermektedir.

Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü'l-Muhîṭ* mukaddimesi ilk bakışta, muhtevası açısından yukarıda incelenen mukaddimelerden farklılık arz etmektedir. Zira müellifin hamdele faslında özlü biçimde işlediği konular ve ardından tefsirinin yazım süreci ve metodu hakkında sunduğu açıklamalar dikkate alındığında, bu mukaddimenin tefsir ilmine dair teorik bir çerçeve sunmaktan ziyade, doğrudan eserin kendisine mahsus bir giriş niteliği taşıdığı düşünülebilir. Ebû Hayyân, bu bölümde daha önce kaleme alınan tefsir eserlerinin üslup ve içeriklerini değerlendirirken, bazı müfessirlere, eserlerinde fıkıh ve kelâm gibi ilimlerin delilleriyle gereksiz yere meşgul olduklarını belirterek eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre, fıkıh ve kelâm ilimlerinin bahisleri tefsir ilminde müsellemler olarak nakledilmeli, ilgili deliller ise bu ilimlerin kendi literatüründe ele alınmalıdır. Aynı şekilde uygun olmayan hikâyelerle sahipsiz olmayan sebeb-i nüzul, fezâil, ve isrâîlî rivayetlere de tefsir eserlerinde yer verilmemelidir. Ebû Hayyân bu eleştirileri, müfessirin bilmesi gereken yedi ilimle temellendirir. Ona göre, tefsire yönelen kimsenin bu ilimlerde derinlemesine bilgiye sahip olması zorunludur. Ancak tefsirde zirveye çıkabilmek için Kur'an'ın i'câzını fitrî olarak duyulamak gerekir. Mukaddime tefsir ilminin tanımı ve tanımında kullanılan kayıtların şerhi ile sonlanır. Dolayısıyla dikkatle incelendiğinde *el-Bahrü'l-muhîṭ* mukaddimesinin, hem bir tefsir eserinin mukaddimesi hem de ilm-i tefsirin mukaddimesi özelliğine sahip olduğu görülür. Ebû Hayyân'ın bu iki düzlemi ustalıklı iç içe geçirmesi, mukaddimeye bütüncül ve aynı zamanda anaformik (çok boyutlu ve katmanlı) bir yapı kazandırmaktadır. Bu yönüyle metin, klasik tefsir literatüründe kurgu ve içerik bakımından dikkat çeken örneklerden biri olarak değerlendirilmeye açıktır.

Envârü'l-ḥakâ'iki'r-rabbâniyye mukaddimesinin sistematik yapısı itibariyle diğer mukaddimelerden ayrıştığı ilk bakışta fark edilir. Ebüssenâ el-İsfahânî, bu mukaddimeye hamdele faslının sonunda bir ilimde pay sahibi olmak isteyen kimsenin; ilgili ilmin tanımını, meselelerini (problematiklerini), ön koşullarını, temel ilkelerini, amacını, diğer ilimlerle olan ilişkisini ve o ilme duyulan ihtiyacı eksiksiz biçimde kavraması gerektiğini vurgulamaktadır. Aksi takdirde yapılan çalışmaların boşa çıkacağına işaret eder. Bu bağlamda, Ebüssenâ el-İsfahânî'nin kaleme aldığı yirmi üç mukaddime, tefsir ilmine dair bu

³⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-Tenzîl*, 1/4-5.

temel bilgileri okuyuculara aktarmayı amaçlayan kapsamlı ve metodolojik bir çalışmayı temsil etmektedir. Mukaddimenin en göze çarpan niteliklerinden birisi bazı tefsir mukaddimelerinde tefsir mesâili incelenirken kendisine kısmen değinilen kelimelerin ilmine dair konuların bu mukaddimede ana başlık haline getirilmesi ve klasik tefsir mukaddimelerinde genellikle hiç yer verilmeyen kelâm konularının da sistematik biçimde incelenmesidir. Ayrıca mukaddimede fıkıh usulü ve fıkıh ilminin mesâili arasında yer alan konuların da mezheplerin görüşleri etrafında söz konusu ilimlerin terminolojisine uygun bir biçimde incelendiği görülür. Ebüssenâ el-İsfahânî'nin mukaddimesi ile Râgıb el-İsfahânî'nin *Câmi'u't-Tefâsîr* mukaddimesi karşılaştırıldığında, her iki metin arasında dikkat çekici içerik ve üslup benzerlikleri göze çarpmaktadır. Nitekim birçok pasajda, Ebüssenâ'nın ibarelerinin Râgıb'ın ifadeleriyle neredeyse birebir örtüştüğü görülmektedir. Bu durum, Ebüssenâ el-İsfahânî'nin mukaddimesinin *Câmi'u't-Tefâsîr* mukaddimesinin şerhi olarak okunabileceği yönünde güçlü bir izlenim uyandırmaktadır.

Yakın dönemde kaleme alınan mukaddimelerden hem Âlûsî'nin hem de İbn Âşûr'un mukaddimesi tefsir ilminin tanımı, işlevi, diğer ilimlerle irtibatı, müfessirin sahip olması gereken donanım ve rey ile tefsirin imkânı gibi tefsir ilminin mahiyeti ile ilgili konularda zengin bir içeriğe sahiptir. (Bununla birlikte İbn Âşûr'un bu konulardaki değerlendirmeleri ilimler felsefesinin kavramsal çerçevesi açısından daha dakik tespitler ve tartışmalar içermektedir.) Âlûsî'nin mukaddimesinde, kelâmî meseleler mezhepler arası doktriner tartışmalar çerçevesinde ve polemik üslûbuyla ele alınmaktadır. Kelâm sıfatı, halku'l-Kur'ân ve i'câzü'l-Kur'ân gibi konuları, kelâm mezheplerinin görüş ve argümanları çerçevesinde tartışan Âlûsî, bu problematikleri yalnızca içerikte değil, başlık düzeyinde de mukaddimeye dâhil etmiş; böylece kelâm ilminin terminolojisini ve düşünsel bağlamını mukaddimeye doğrudan taşımıştır. Ayrıca sûflerin Kur'an'a yönelik yorumlarını değerlendirirken, lafız-mâna ilişkisi, Kur'an'ın dilbilimsel boyutları ve anlam çokluğu gibi meselelerde önemli ve dikkat çekici tespitlerde bulunmuştur.⁴⁰ İbn Âşûr'un *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* mukaddimesinde, tefsire ilişkin metodolojik araçlar ön plana çıkmakta ve dil merkezli bir yorum metodolojisi temellendirilmektedir. Müellifin *esbâb-ı nüzûl, mübhemâtü'l-Kur'ân* gibi konulara dair yaptığı tasnifler ise, mevcut literatüre katkı sağlayacak nitelikte çok yönlü değerlendirmeler içermektedir. Bununla birlikte, mukaddimede belki de en dikkat çeken husus, murâd-ı ilâhînin tespiti bağlamında yapılan analizlerdir. İbn Âşûr, Kur'an lafızlarının delâlet ettiği anlamları kategorize ederek bu anlamlardan hangilerinin murâd-ı ilâhî kapsamında değerlendirileceğini belirlemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, lafızların dilbilimsel imkânları ile muhatabın ihtiyacı arasındaki ilişkiyi merkeze alan İbn Âşûr, Kur'an'ın indiriliş gayelerini, dilin anlam üretimindeki esnekliğini sınırlayan veya disipline eden belirleyici bir unsur olarak konumlandırmaktadır.⁴¹

Kâsımî'nin mukaddimesine gelince, her ne kadar problematik yönleri açısından önemli konuları ihtiva ediyor olsa da, bu mukaddimenin içerdiği bilgilerin aidiyeti yönüyle özgün

⁴⁰ Âlûsî, *Râhu'l-me'âni*, 1/6-9.

⁴¹ bk. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984), 1/10-130.

addedilmesi oldukça zordur. Mukaddimedede -yoğunluk sıralamasıyla- Şâtıbî'nin (öl. 790/1388) *el-Muvâfaqât*, İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) *Mukaddime fi uşûli't-tefsîr*, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebîr* isimli eserlerinden yapılan doğrudan alıntılar oldukça fazla yer tutmaktadır. Hatta müellifin metin içerisindeki varlığı sadece başlıklarda ve iktibaslara işaret ettiği ifadelerde hissedilmektedir. Sayfalarca süren bu doğrudan alıntılar, Kâsımî'nin fikrî düzlemde yakınlık duyduğu müellifleri ve tefsir anlayışını yansıtmaktadır. Her ne kadar bu durum eserin özgünlüğünü sınırlasa da, müellifin bir tefsir mukaddimesinde tefsir ilminin mahiyeti, temel kavramları, metodolojisi ve diğer İslâmî ilimlerle ilişkisine dair konulara yer vermesi, onun bu alana ilişkin düşüncelerini dolaylı biçimde takip etme imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda Kâsımî'nin mukaddimesi, telif anlamında özgünlükten ziyade, geleneğin bazı temsilcileriyle kurduğu entelektüel ilişkiyi belgeleyen bir derleme metni olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Şer'î ilimlerde Kur'an'ın içerdiği bilgiler, söz konusu ilimlerin kendi ilgi alanları doğrultusunda spesifik inceleme konularına dönüştürülmüştür. Fıkıh ilminde ahkâm âyetleri, kelâm ilminde ise itikâdî meselelerle ilgili nasslar çok yönlü ve katmanlı yorumlara tabi tutularak ele alınmıştır. Dolayısıyla Kur'an'ın küllî ilkeleri ve mesajları şer'î ilimler çatısı altında çıktıkları tefsir boyutunda işlenecek tafsîlî bir analiz sürecinden geçmiştir. Bu sürecin otantik seyri içerisinde ulûmü'l-Kur'ân, tedvin tarihi bakımından diğer şer'î ilimlere kıyasla daha geç teşekkül etmesi yönüyle dikkat çekici bir farklılık arz eder. Zira ulûmü'l-Kur'ân kapsamında ele alınan konular, tedvin sürecine kadar müstakil Kur'an ilimleri kaynaklarında ve farklı disiplinlerde dağınık şekilde işlenmiş, kavramsal olarak yapılandırılmıştır. Bu durum, ulûmü'l-Kur'ân alanının kendine özgü bir "mesâil vaz'ını" (yeni ilmî problemler ortaya koyma) amaçlamadığını göstermektedir. Dolayısıyla bu alanın en belirgin niteliği, içerdiği özgün meselelerden ziyade, üslup ve kurgu düzeyindeki formasyonudur.

Ulûmü'l-Kur'ân müellifleri, eserlerinde bu alana özgü üst düzey bir akademik dil ve anlatı üslubu inşa etmişlerdir. Bu üst dil, mezhebi ayrıntıları aşgariye indirerek müellifin ait olduğu ekolün kayıtlayıcı etkisini (bununla olumsuz bir anlam kastetmiyoruz) ortadan kaldırmıştır. Böylelikle ulûmü'l-Kur'ân literatürü, mezhebî ayrışmalardan bağımsız olarak, daha geniş ve kapsayıcı bir okuyucu kitlesine ulaşabilmiştir. Ulûmü'l-Kur'ân literatüründe bu kuşatıcılığı koruyabilmek adına, diğer ilimlere ait meselelerde ayrıntılı tartışmalara girilmemiş; genellikle kavramsal tanımlamalar, genel tasnifler ve örneklemelerle yetinilmiştir. Aksi bir yaklaşım benimsendiği takdirde -örneğin tahsis, nesih gibi meselelerde ayrıntılı tartışmalara yer verildiğinde- bu durum, doğrudan fıkıh ve kelâm gibi şer'î ilimlere ait problematiklerin ulûmü'l-Kur'ân alanına taşınması anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda, müellifin mezhebî mensubiyeti kaçınılmaz biçimde tercihlerini şekillendirecek; bu da eserin, belirli bir mezhebin ulûmü'l-Kur'ân anlayışını temsil eden bir metne dönüşmesine sebebiyet verecektir. Bu bağlamda, ulûmü'l-Kur'ân'ı tefsir ilminin

epistemolojik alanı olarak tasarlayan müelliflerin, alanın kapsayıcı yapısını ve tedvin ile amaçlanan işlevini koruma gayreti içerisinde oldukları görülmektedir.

Ulûmü'l-Kur'ân alanının, Zerkeşî'nin *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle tedvin edildiği, Süyûtî'nin *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle ise klasik formuna kavuşturulduğu söylenebilir. Tedvin süreci dikkate alındığında, bu ilmin özgünlüğünün (müsamahalı bir ifadeyle) mesâilin vaz'ında değil, istimdâd edilen verilerin seçimi, tertibi ve sunum biçiminde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum, ulûmü'l-Kur'ân alanında yapılan daraltma veya genişletme girişimlerinin, yalnızca içerik değil, tedvin mantığı açısından da kritik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Alanı oluşturan nevilerin yalnızca bir kısmını kapsayan telifler -ister tedvin öncesine ister tedvin sonrasına ait olsun- çoğu zaman ulûmü'l-Kur'ân ilminin temel ilkelerini, kapsamını, amaçlarını ve işlevsel boyutunu tam olarak yansıtmamaktadır. Benzer şekilde, bazı nevilerin bu alana sonradan eklenmesi suretiyle gerçekleştirilen genişletme çabaları da, tedvin-kurgu-nevi ilişkisi bağlamında bir tür sistematik sapmaya yol açmakta; böylece ilmin konusu ve araştırma evreni başkalaşmaktadır. Bu tür müdahaleler, ilimler tasnifi bağlamında metodolojik ve etik açıdan sorunlu sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin müşriklerin Kur'an lafızlarının aidiyetine dair iddiaları (Kur'an'ın Allah'a değil Hz. Peygamber'e ait olduğu yönündeki ithamlar) esasen ontolojik düzlemde kelâm ilminin konusu olması gereken meselelerdir. Ancak bu tür problemler ulûmü'l-Kur'ân alanında tartışıldığında, ilgili mesâilin disiplinler arası sınırları ihlal edilmiş olmakta; mesele, asli bağlamından koparılarak tefsir veya Kur'an ilimleri eksenine kaydırılmaktadır. Bu durum, yalnızca kavramsal bir belirsizlik oluşturmakla kalmamakta, aynı zamanda disiplinler arası bütünlüğün zedelenmesine de yol açmaktadır.

Tedvin süreciyle birlikte İslâmî ilimlerin temel problematikleri (mesâil) belirlenmiş ve bu meselelerin ilmî zeminde tartışılabilmesine imkân tanıyacak yöntemler (usûl) geliştirilmiştir. Tefsir ilmi ise, tedvin döneminden sonra, diğer şer'î ilimlerin problematiklerini müselleme mebdâî (kabul görmüş öncüller) olarak ele almış; dolayısıyla bu ilimlerin ortaya koyduğu usûlleri, ilgili konulara dair çözümlemelerinde kullanmıştır. Bu durum, tefsirin, diğer şer'î ilimlerin özel ilgi alanlarına giren meselelerde, onların metodolojik birikiminden istifade ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda, şer'î ilimlerin bütüncül yapısı muhafaza edildiğinde, tefsir için müstakil ve özgün bir metodolojiye ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir. Nitekim ulûmü'l-Kur'ân da doğrudan tefsir ilmine metodolojik bir çerçeve kazandırmak amacıyla tedvin edilmemiş; bu alanda Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlayabilecek çeşitli nicel ve nitel veriler ile İslâmî ilimlerin tefsirle doğrudan ilişkili kavram ve meseleleri bir araya getirilmiştir.

Şer'î ilimler arasındaki bütünlük ve ilmî etkileşim, yalnızca teorik düzlemde değil, müfessirin ilmî kimliği açısından da büyük önem taşımaktadır. Bir müfessirin tefsir sahasındaki konumu, çoğunlukla fıkıh ve kelâm gibi diğer İslâmî ilimlerdeki mezhebî ve kelâmî aidiyetleriyle şekillenir. Müfessir, mensubu olduğu mezhebin epistemolojik ilkeleri ve metodolojik yaklaşımları doğrultusunda Kur'ân'ı yorumlar. Bu durum, müfessirin tefsir faaliyetini dayandırdığı genel prensiplerin ve benimsediği yöntemin, ulûmü'l-Kur'ân'da ele

alınan genel bilgilerden daha spesifik ve sistematik boyutlar içerdiğini göstermektedir. Bu bağlamda, söz konusu metodolojik çerçevenin ve mezhebî arka planın ayrıntılı biçimde ele alınmasına ihtiyaç duyulmakta; bu ihtiyaç ise genellikle tefsir eserlerinin mukaddime bölümlerinde karşılanmaktadır.

Müfessirlerin tefsir eserlerine yazdıkları mukaddimelerde, kendi metodolojilerine özgü ayırt edici ilkeleri vurguladıkları; benimsedikleri tefsir paradigmasını ve yöntemi ortaya koydukları görülmektedir. Söz konusu metodolojik tercihler, yalnızca müfessirin bireysel yaklaşımını değil, aynı zamanda onun diğer İslâmî ilimlerdeki mezhebî ve ilmî aidiyetleri doğrultusunda şekillenen düşünsel arka planını da yansıtmaktadır. Dolayısıyla tefsir mukaddimelerinde yer alan tartışmalar, savunulan prensipler ve sunulan kaideler, esasen İslâmî ilimler geleneği içerisindeki ekollerin usul anlayışlarının bir izdüşümüdür. Bu çerçevede, bir metnin *ulûmu'l-Kur'ân* ya da *mukaddime* başlığını taşımasından çok, içerdiği ilmî nitelik ve işlevselliği önem arz etmektedir. Başka bir ifadeyle, *mukaddime* başlığıyla kaleme alınmış bir metin müstakil bir ulûmu'l-Kur'ân kaynağı olabileceği gibi, *ulûmu'l-Kur'ân* başlığını taşıyan bir metin de mahiyet itibarıyla bir mukaddime işlevi görebilir.

Kaynakça | References

- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîr el-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'u'l-mesânî*. thk. 'Alî 'Abdubârî 'Atiyye. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Ayyıldız, Mahmut. *Kur'ân İlimleri Edebiyatı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2025.
- Bıykoğlu, Yakup. "Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri (Hüseyn el-Begavî, Muhammed İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2019), 49-57.
- Birişik, Abdülhamit. *Muhammed b. Akile ve ez-Ziyade ve'l-ihsan fi 'ulumi'l-Kur'an-ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Buladı, Kerim. "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 113-139.
- Bulkînî, Abdurrahmân b. Ömer. *Mevâkı'u'l-'ulûm min mevâkı'î'n-nücûm*. thk. Enver Mahmûd el-Mısrî. Tanta: Dâru's-Sahabeti li't-Türâs, 2007.
- Bulut, Ali. *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Bulut, Ali. "Kur'ân'ın İcâzî ve Dilbilimsel Tefsiri Bağlamında Endüls Geleneğine Mensup Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Mukayeseli Bir Tahlili". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası* 19 (2013), 7-23.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-Muhît fî't-Tefsîr*. thk. âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Şâme el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdir, 1975.
- İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahmân. *Envârü'l-ḥakâ'iki'r-rabbâniyye fi tefsîri'l-leḥâ'ifi'l-Ḳur'âniyye*. Dübey: Câizetü Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'ânî'l-Kerim, 2019.
- Gazlân, Abdülvehhâb. *el-Beyân fi mebhâhis min 'ulûmi'l-Kur'ân*. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1438/2017.
- Görener, İbrahim. "Tefsir Usûlü ve Kur'an İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (2009). 227-140. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Cüzey. *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. thk. Hasan Ziyaeddin İtr. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1987.
- İder, Cengiz- Hayati Aydın. "Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Kur'ân İlimleri ve Tefsir Metodolojisi Açısından Mukayesesi (Tabersî, Âlûsî ve Sıddîk Hân Örneği)". *Van İlahiyat Dergisi* 9/15 (2021), 194-214.
- Râğıb el-İsfahânî. *Mukaddimetü Câmî'i't-tefâsîr ma'a tefsîri'l-Fâtîha ve metâli'i'l-Bakara*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kuveyt: Dâru'd-Da've, 1405/1984.

- Karslı, İbrahim Hilmi. “Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 222-257.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi‘ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Müessesetü’r-Risâle, 1427.
- Sehâvî, Alemüddin. *Cemâlü’l-kurrâ ve kemâlü’l-ikrâ*. thk. Mervân el-Atiyye. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Me’mûn, 1. Basım, 1997.
- Süyûtî. *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Sâdık Dervîş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2023.
- Süyûtî. *et-Taḥbîr fi ‘ulûmi’t-tefsîr*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2001.